

CIRCULAȚIA UNOR PIESE DE CULT ÎN REGIUNILE ROMÂNEȘTI NORD-DUNĂRENE ÎN SECOLELE X - XVII

DE
VICTOR SPINEI

În decursul evoluției sale multimilenare, spațiul carpato-dunărean, cu toată unitatea și individualitatea sa geografică, etnică și culturală, s-a aflat într-un permanent contact cu zonele înconjurătoare. Nici un proces istoric major petrecut în perimetrul său n-a rămas fără repercusiuni în regiunile învecinate, după cum nici unul din fenomenele marcante care au afectat comunitățile umane din regiunile amintite nu a rămas fără reverberații mai mult sau mai puțin perceptibile în teritoriile de la Dunărea de Jos. De altfel, nicăieri în Europa nu a existat o societate umană care să se dezvolte fără tangențe cu colectivitățile din preajmă, fără anumite interdependențe. Evident, cu cât se coboară mai adânc pe scara timpului asemenea legături au fost mai sporadice și mai lipsite de penetrabilitate. Epocile caracterizate prin intense mișcări de populații au stimulat adesea schimburile de valori materiale și culturale, iar în alte cazuri au generat temporizarea sau chiar întreruperea acestora.

Aserțiunea enunțată ar putea fi exemplificată în teritoriile locuite de români în multiple moduri. În cazul de față ne-am propus să ne referim numai la aspectele legate de circulația unor tipuri de cruciulițe pectorale în spațiul carpato-dunărean în decursul secolelor X—XVII. Principalele centre de producție a acestor obiecte de cult s-au aflat în Imperiul bizantin și în cnezatele rusești, deci în state în care eferescența prozelitismului ortodox s-a situat la cotele cele mai înalte. Prototipurile pieselor de la începutul mileniului al II-lea au fost create aproape în exclusivitate în cuprinsul Imperiului bizantin, de unde au fost preluate și în alte zone.

Potrivit părerii expuse cu multe decenii în urmă de prestigioși investigatori ai artei creștine primitive, numeroase cruciulițe pectorale s-ar fi aflat în circulație în teritoriile est-mediteraneene ale Imperiului, cu precădere la Locurile Sfinte și în arealul învecinat, încă de la mijlocul mileniului I, răspîndindu-se treptat, prin intermediul pelerinilor sau al comerțului, spre alte regiuni¹. Aceste opinii, susținute îndeosebi pe baza criteriilor de analiză tipologică a iconografiei vechi-creștine, nu au fost confirmate pînă în prezent de cercetările arheologice, deși în anumite zone ele au îmbrăcat un caracter metodic și intensiv. Dimpotrivă, respectivele investigații dovedesc că circulația amplă a cruciulițelor pectorale a început în perioada post-iconoclastă, adică spre sfîrșitul mileniului I. Înainte de această epocă producerea lor a fost restrînsă, limitîndu-se probabil numai la satisfacerea necesităților clerului și a înalților demnitari laici. Obiceiul purtării cruciulițelor simple și a celor duble—asa-numitele encolpioane—se generalizează în secolele IX—X în toate provinciile Imperiului bizantin, obiectele de cult în discuție începînd să fie răspîndite pe calea schimbului și în alte regiuni în care ortodoxismul găsise prozeiți. Ele se întîlnesc nu numai în țările unde creștinismul devenise reli-

¹ O. Wulff, *Die Koimesiskirche in Nicäa und ihre Mosaiken*, Strassburg, 1903, p. 255, nota 1; idem, *Königliche Museen zu Berlin. Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epochen*, III, *Altchristliche und mittelalterliche, byzantinische und italienische Bildwerke*, 1, *Altchristliche Bildwerke*, Berlin, 1909, p. 195—201; N. P. Kondakov, *Иконография Богоматери*, I, S.—Peterburg, 1914, p. 258—266; Kr. Mijatoff, *Палестински кръстоосе в България*, în *Годишник на Народния Музей за 1921 год*, Sofia, 1922, p. 61; M. Rosenberg, *Nicla bis zum Jahre 1000 nach Chr.*, Frankfurt am Main, 1924, p. 53 și urm.; E. S. King, *The date and provenance of a bronze reliquary cross in the Museo Cristiano*, in *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*,

Serie III, *Memorie*, II, 1928, p. 198—204; J. Braun, *Die Reliquiare des christlichen Kultes und ihre Entwicklung*, Freiburg im Breisgau, 1940, p. 458 și urm.; K. Wessel, *Frühbyzantinische Darstellung der Kreuzigung Christi*, în *Rivista di archeologia cristiana*, XXXVI, 1960, 1—2, p. 45 și urm.; idem, *Die Entstehung des Crucifixus*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 53, 1960, 1, p. 97—99; A. Frolov, *Le culte de la relique de la Vraie Croix à la fin du VIe et au début du VIIe siècles*, în *Byzantinoslavica*, XXII, 1961, 2, p. 322—329; I. Văleva, *Средновековни кръстоос-енколпиони от Националната художествена галерия*, în *Археология*, Sofia, XXIII, 1981, 1—2, p. 72 și urm.

gie de stat, ca în Bulgaria² și Serbia³, ci și acolo unde grupurile de creștini erau izolate, ca în cbaganatul chazar⁴.

Pentru dinamizarea contactelor dintre Bizanț și ținuturile românești carpato-dunărene un moment de cea mai mare însemnătate l-a constituit restabilirea granițelor Imperiului la Dunărea de Jos în timpul domniilor lui Ioan I Tzimiskes și Vasile II Bulgaroctonul. În anul 971, după patru ani de război cu bulgarii și cu rușii, Bizanțul reușea să respingă pe rușii kievieni și să supună țaratul bulgar, cuprinzând aproape întreaga Peninsulă Balcanică. Rodele strălucitelor campanii întreprinse de Ioan Tzimiskes (969—976) împotriva lui Sviatoslav și a bulgarilor au fost în mare parte anulate după asasinarea înzestratului împărat-strateg, când răscoala condusă de Comitopuli a readus în stăpânire bulgărească multe din teritoriile țaratului. A fost nevoie de numeroase expediții organizate de Vasile II (976—1025) pentru a măcina forțele bulgarilor și a relua cuceririle înaintasului său. Cea din anul 1001, având în frunte pe patriciul Theodorokanos și pe protospătarul Xiphias, a permis cucerirea cetăților din partea răsăriteană a țaratului, ale cărui ultime posesiuni, din vestul Peninsulei Balcanice, au fost anexate abia în 1018⁵. După terminarea operațiunilor militare, Vasile II a găsit răgazul de a se ocupa și de organizarea ecleziastică a regiunilor încorporate, dispunând impunerea autorității arhiepiscopiei Ohridei și a Bulgariei asupra vlahilor din întreaga Bulgarie, cărora le crea o episcopie specială. În timpul domniei sale, iradicarea influenței bizantine la nordul Dunării devine mai pronunțată, îndeosebi în Banat și Transilvania, unde s-a extins jurisdicția bisericii grecești și au fost ridicate mănăstiri ortodoxe, între care cea de la Morisena (Cenad). Prozelitismul constantinopolitan a înregistrat succese și în Pannonia: înainte de a primi oficial creștinismul de la trimișii papalității în vremea lui Ștefan I cel Sfint, ungurii au oscilat mai multe decenii între Roma și Constantinopol, un timp patriarhia de la Bosfor lăsând impresia că ar deține ascendența⁶.

Prin stabilirea graniței bizantine la Dunărea Inferioară, teritoriile din stînga marelui fluviu reintră în perimetrul intereselor constantinopolitane. Începînd de la sfîrșitul secolului al X-lea prezența monedelor și a altor obiecte de proveniență bizantină devine mai numeroasă, probînd o anumită activizare a contactelor comerciale. Desigur că acestea ar fi fost incomparabil mai eficiente dacă nomazii turanici nu s-ar fi interpus între bizantini și români în Cimpia Dunării. Încă din secolul al X-lea pecenegii s-au infiltrat în Bugeac și Bărăgan, la început în grupuri restrînse, iar ulterior din ce în ce mai mari. Extremitatea apuseană a stepelor Eurasiei a devenit astfel o bază de atacuri pentru expediții prădănice spre Peninsula Balcanică și Transilvania. În momentul cînd hotarele Bizanțului erau împinse spre Dunăre hordurile pecenegilor își fixaseră deja sălașe numeroase în zona de cimpie din stînga fluviului. În a doua jumătate a secolului al XI-lea, cînd grupuri pecenege masive și-au căutat refugiul în ținuturile nord-dunărene sub presiunea uzilor, o însemnată parte a populației locale din Bugeac și Bărăgan a fost nevoită să se replieze spre regiunile deluroase ale Moldovei și Munteniei, acoperite de codri întinși, care îi asigurau un loc de refugiu eficient în cazul incursiunilor războinicilor nomazi. Ocrotiți de lanțul carpatic, românii din Transilvania au avut mai puțin de suferit de pe urma jafurilor turanicilor. După ce grosul efectivelor pecenege s-a scurs la sudul Dunării, domeniile lor au fost ocupate pentru scurtă vreme de uzi, care, la rîndul lor, au fost presați să migreze în Peninsula Balcanică de cumani. Pînă la apariția mongolilor, ei și-au impus în mod ferm dominația în Cimpia Dunării Inferioare, supunînd autorității lor și resturile triburilor pecenegilor și uzilor. Hordurile nomade ale turanicilor iernau îndeosebi în zona lacurilor dunărene, a căror vegetație asigura hrana turmelor, iar vara, cînd aceasta se usca din cauza căldurilor toride, migrau spre nord, pe cursul principalelor riuri⁷.

Schimbările comerciale dintre români și bizantini au fost perturbate nu numai de prezența stînjenitoare a triburilor de neam turcic în cimpia dunăreană, ci și de invaziile lor repetate în nordul Peninsulei Balcanice, unde, prin tulburările pe care le provoacă între 1048 și 1091, reușesc să degajeze temporar anumite teritorii de sub autoritatea administrației constantinopolitane. De-

² T. Totev, *Проучвания в гробищата на Преслаа през 1963 и 1964 г.*, în *Известия на Народния Музей-Шумен*, V, 1972, p. 43—45 și 52—53; L. Dončeva-Petkova, *Croix d'or-reliquaire de Pliska*, în *Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe—XIVe s.)* (= *Известия на Археологическия Институт*, XXXV), Sofia, 1979, p. 74—91.

³ M. Corović-Ljubinković, *Средновековен накит од Прилеп и Маркова Варош на Народниот музеј во Белград*, în *Зборник (1959—1960) издација на Археолошкиот Музеј Скопје*, III, 1961, p. 77—78; D. Minić, S. Pavlović, în *Археолошко благо Бердана*, Belgrad, 1978, p. 252; S. Radojčić, *Bronzani krstovi-relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradskim zbirkama*, în *Zbornik za umetnostno zgodovino*, V—VI, Ljubliana, 1959, p. 123—134.

⁴ M. I. Artamonov, *Белая Вежа*, în *СА*, XVI, 1952, p. 59.

⁵ G. Schlumberger, *L'Épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, I, Paris, 1806, *passim*; I. Barnea, în I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 222—232; D. A. Zakythinos, *Byzantinische Geschichte, 324—1071*, Vienna—Köln—Graz, 1979, p. 222—232.

⁶ R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, p. 63—66, 69—71, 75—80 și 114—116; V. V. Muntean, *Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine (pînă la 1600)*, București, 1984, p. 33—35.

⁷ P. Diaconu, *Les Pečhénegues au Bas-Danube*, București, 1970; idem, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978; V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X—XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 61 și urm.

abia prin victoria decisivă asupra hoardelor pecenege de la Lebunion din 1091, Alexios I Comnenos restabilește liniștea în provinciile nord-balcanice ale Imperiului. Urmașii săi, Ioan II (1118—1143) și Manuel I Comnenos (1143—1180), la fel de energici și capabili, au menținut cu fermitate pozițiile bizantine la Dunărea Inferioară, amenințate de cumani și unguri, împotriva cărora s-au organizat mai multe expediții de anvergură⁸.

Secolul de stăpânire al Comnenilor a constituit, ca și ultimii ani de domnie ai lui Vasile II, perioada cînd au fost create condiții mai bune pentru legături de schimb între populațiile de pe cele două maluri ale Dunării. Această perioadă s-a întrerupt brutal odată cu izbucnirea răscoalei din Balcani din anul 1185, soldată prin crearea celui de-al doilea țarat al vlahilor și bulgarilor. Intrat într-o ireversibilă epocă de decădere, Imperiul bizantin a căzut victimă acțiunii Cruciadei a IV-a, fiind divizat în mai multe state. Recucerirea Constantinopolului de la latini de către Mihail VIII Paleologul (1261—1282) în anul 1261 părea să însemne o revitalizare spectaculoasă a vechiului Imperiu. În timpul domniei sale diplomația de pe țărmurile Bosforului a privit cu interes și spre gurile Dunării, încercînd să redobîndească autoritatea în zona acestui important ax comercial al lumii medievale. Formarea statului mongol al Hoardei de Aur, ale cărui sfere de interese se extindeau pînă în nord-estul Peninsulei Balcanice, nu era de natură să permită concretizarea inițiativelor lui Mihail VIII. Decăderea statului bizantin în vremea urmașilor săi a limitat extrem de mult întreprinderile negustorilor greci spre regiunile românești, cu atît mai mult cu cît genovezii și venețienii reușesc să cîștige poziții precumpănitoare în comerțul bizantin⁹.

În ciuda diminuării puterii sale economice și a celei militare, Constantinopolul și-a menținut marcele său prestigiu pe plan confesional. În ținuturile românești acest prestigiu a crescut în chip aparent ciudat într-un moment în care metropola de la Bosfor se afla strîmtoată de ofensiva turcilor și de presiunile puterilor maritime italiene, atunci cînd a patronat întemeierea primei mitropolii a Țării Românești — a Ungrovlahiei — în anul 1359, urmată de înființarea celui de-al doilea scaun mitropolitan — al Severinului — în 1370, a mitropoliei Moldovei și a stavropighicii maramureșene de la Peri, depinzînd direct de patriarhie. Cu exercitarea jurisdicției asupra credincioșilor ortodocși dintr-o parte a Transilvaniei patriarhia din Constantinopol a investit pe înaltul ierarh din capitala Țării Românești, care astfel își extindea autoritatea pe țărm confesional în granițele unei monarhii catolice¹⁰.

Instituirea înaltelor ierarhii ecleziastice în Țara Românească și Moldova corespundea cu stadiul de consolidare a armăturii statale a voievodatelor românești din afara arcului carpatic. Întemeierea mitropoliilor nu a reprezentat un simplu act de investitură canonică, ci a presupus legături complexe cu patriarhia constantinopolitană. Întreaga viață religioasă dobîndea astfel o rigurozitate sporită. Pentru inițierea în îndeletnicirile călugărești, începînd din vremea domniei lui Nicolae-Alexandru s-a perfectat trimiterea monahilor din Țara Românească la mănăstirea Cutlumuș din marele complex de la Athos. Înființarea salbei de mănăstiri, care a acoperit Țara Românească și Moldova începînd din ultimele decenii ale secolului al XIV-lea este legată în mare parte de activitatea Sf. Nicodim și a ucenicilor săi de la Muntele Athos¹¹.

Respectînd desigur directivele patriarhiei din Constantinopol, oraș aflat într-o situație dramatică datorită presiunilor otomane, clerul ortodox din Moldova și Țara Românească a trimis reprezentanți la sinoadele de la Constanza din 1418 și de la Ferrara-Firenze din 1438—1439, unde s-a discutat problema unirii celor două biserici, dar n-a fost dispus să respecte prevederile actului de unire parafat la Firenze în anul 1439. De altfel, la scurt timp după semnare, majoritatea înaltilor ierarhi ai bisericii din răsărit au reziliat actul, în ciuda recomandărilor venite la un moment dat de la Constantinopol. Ca o reacție față de aceste presiuni s-a produs o apropiere a bisericii Moldovei de patriarhia sîrbească de la Peci¹². Prin cucerirea Constantinopolului de armatele sultanului Mehmet II, relațiile dintre organisme ecleziastice românești și patriarhia tolerată în noua capitală a Imperiului otoman au căpătat o altă turnură, pe care nu ne mai propunem să o urmărim în acest cadru.

*

Dintre piesele de cult produse în cuprinsul Imperiului bizantin care au avut o anumită circulație în regiunile românești nord-dunărene prezintă mult interes cruciulițele duble relieviar. Numărul lor este pînă în prezent redus. Piese de acest fel, întregi sau fragmentare, în stare de conservare de regulă nu dintre cele mai bune, provin din localități neidentificate din sudul Banatului, iar din

⁸ I. Barnea, *op. cit.*, p. 153—162; P. Diaconu, *Les Comnens*, p. 78 și urm.

⁹ G. I. Brătianu, *La mer Noire, Des origines à la conquête ottomane (Acta historica, IX)*, München, 1969, p. 204 și urm.

¹⁰ S. Reli, *Istoria vieții bisericești a românilor*, I, Cernăuți, 1942, p. 212 și urm.; R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 200—222.

¹¹ N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, București, 1937, p. 305—306; M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, I, București, 1980, p. 284—307; V. V. Muntean, *op. cit.*, *passim*. Cf. și I. Grădinaru, *Anumile aspecte ale vieții monahale în mănăstirile Moldovei*, în *MMS*, SN, XXXII, 1956, 6—7, p. 362—366.

¹² M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 320—327.

Moldova de la Adjud (jud. Vrancea), Bîtea Doamnei—Piatra Neamț (jud. Neamț), Cetatea Albă (= Belgorod Dnestrovskii, reg. Odessa, Ucraina), Dănești (jud. Vaslui), Focuri (jud. Iași), Hansca (raionul Ialoveni, Rep. Moldova), Lunca — „Biznoca” (jud. Botoșani), Șuletea (jud. Vaslui) și Vasileu (= Vasilev, raionul Zastavna, reg. Cernăuți, Ucraina). Din punct de vedere tipologic, cruciulițele pectorale din localitățile amintite aparțin mai multor categorii. O primă categorie este compusă din exemplare cu toate elementele de decor în relief, în timp ce o altă categorie înglobează piese cu reprezentări realizate prin încrustare cu niello sau prin gravare.

Primei categorii îi aparțin piesele din sudul Banatului¹³ și cite un exemplar de la Cetatea Albă¹⁴, Hansca¹⁵ și Șuletea¹⁶. Cu excepția piesei de la Hansca, turnată din argint, celelalte sînt din bronz. Toate encolpioanele din această categorie descoperite la nordul Dunării de Jos sînt în formă de cruce latină, cu extremitățile brațelor drepte și ușor lățite, prezentînd imagini redată în relief. Pe avers este înfățișat Isus Christos răstignit, fără reliefarea detaliilor anatomice și vestimentare, cu capul ușor aplecat spre dreapta, înveșmîntat în *colobium* și lipsit de încălțăminte. Reversul redă, tot în relief, în același mod schematic, pe Sf. Fecioară cu mîinile indoite din cot și brațele ridicate în abitudine de orantă, cu capul nîmbat și purtînd *maphorion*. Drept sistem de prindere aversul dispunea de o singură urechiușă, iar reversul de două.

Una din piesele descoperite la Cetatea Albă, din care s-a păstrat numai partea care constituie reversul, cu imaginea Sfintei Fecioare orante, are spre extremitatea brațelor patru medalioane circulare, conținînd busturi înfățișîndu-i probabil pe evangheliști. La encolpionul de la Șuletea cele patru busturi de sfinți de pe ambele sale părți nu au fost încadrate în medalioane (fig. 1/2). La toate celelalte cruciulițe cu reprezentări în relief din această categorie, adică la cele din Banat și de la Hansca, medalioanele lipsesc de asemenea, de altfel ca și busturile de sfinți. Cruciuța de la Cetatea Albă are în lungime 7 cm, în timp ce dimensiunile exemplarelor din Banat sînt mai reduse, oscilînd în lungime între 4,5 și 6,8 cm (fig. 5/1—4).

Cruciulițele duble-relieviar în relief, de tipul ilustrat de piesele din sudul Banatului și de la Hansca, prezintă numeroase analogii în provinciile balcanice ale Imperiului bizantin (fig. 2/3), în cnezatele rusești și în alte regiuni¹⁷. O răspîndire intrucitva mai redusă se constată la exemplarele în relief cu medalioane laterale, de felul celui de la Cetatea Albă¹⁸.

A doua categorie de cruciulițe encolpioane bizantine, descoperite în regiunile românești din stînga Dunării, include mai multe piese, departajate între ele destul de puțin din punct de vedere al formei, ci mai cu seamă prin maniera de executare a decorului. În ceea ce privește forma, distingem exemplare cu extremitatea brațelor dreaptă și puțin lățită, cu brațul inferior mai lung decît celelalte trei, fiind asemănătoare crucii latine. O parte a pieselor în formă de cruce latină a fost ornamentată prin gravare, iar o altă parte a lor prin încrustare cu niello.

¹³ Pe lângă citeva cruciulițe aduse din Serbia, în Muzeul Banatului din Timișoara se păstrează nouă cruciulițe-encolpioane (una întreagă și opt jumătăți) provenind din localități neidentificate din sudul Banatului. Cf. A. Bejan, P. Rogozca, *Descoperiri arheologice mai vechi și mai recente prefeudale și feudal-timpurii din Banat*, în *Studii și comunicări de etnografie-istorie*, IV, Caransebeș, 1982, p. 214—216 și pl. 1, 3, 4, 9; II, 5—7, 10; III, 13, 15.

¹⁴ V. A. Kuniczkij, *Предметы художественной пластики из Белгорода-Днестровского, in Земли Южнoй Руси в IX—XIV вв.*, Kiev, 1985, p. 125 și fig. 3.

¹⁵ I. G. Hîncu, *Исследование средневековых памятников у с. Ханска, in Археологические открытия 1977 года*, Moscova, 1978, p. 469—470. La Hansca s-a descoperit și o matriță de piatră pentru turnat cruciulițe (*Ibidem*, p. 470), asupra căreia nu dispunem de nici un detaliu privind forma și nivelul arheologic de unde provine, astfel că orice supoziție relativă la semnificația acestei piese s-ar încadra în categoria speculațiilor.

¹⁶ R. Maxim-Alaiba, *Un encolpion bizantin descoperit la Șuletea, județul Vaslui*, în *ArchMold*, XIII, 1990, p. 161—164.

¹⁷ Pentru analogii, cf. între altele M. v. Bárány-Oberschall, *Byzantinische Pektordkreuze aus ungarischen Funden, in Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie, Baden-Baden*, 1953, fig. 62/a-b; 63/a, b; S. Georgieva, *Кръстово-сиколпиони от средновековен Преслав, in Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев*, Sofia, 1958, p. 606—609 și fig. 1; A. Milčev, *Die frühmittelalterlichen bulgarischen Schmucksachen und Kreuz-Enkolpien aus*

Nordwestbulgarien, in Slavia Antiqua, XIII, fig. 8; I. Barnea, in Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia*, I, București, 1967, fig. 192/8, 11; 193/1, 2, 5; *idem, Arta creștină în România*, 2, *Secolele VII—XIII*, București, 1981, pl. 55; 56/1; 64; 68/1; 70/2; Z. S. Lovag, *Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum, in Folia Archaeologica*, XXII, 1971, fig. 1/2, 3; P. Diaconu, in P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, pl. XXVIII, 1, 4, 7; XXIX, 3, 4; I. Văleva, *op. cit.*, fig. 10—12; Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Elemente de cultură bizantină la gurile Dunării*, in *Peuce*, IX, 1984, pl. I.

¹⁸ Pentru analogii, cf., între altele, K. Kosciuszko-Waluchnicz, *Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таурическом в 1900 году*, în *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 2, 1902, p. 30, fig. 35; E. S. King, *op. cit.*, pl. XXIV, 2; XXV; XXVI; XXVII, 8; M. v. Bárány-Oberschall, *op. cit.*, fig. 61; 63 d; A. Xyngopoulos, *Bronzes byzantins*, în *Collection Hélène Stathatos*, II, *Les objets byzantins et post-byzantins*, 1957, pl. VI, 62; S. Georgieva, *op. cit.*, fig. 2; I. Barnea, in *Dinogetia*, I, fig. 193/6; G. Agnello, *Le arti figurative nella Sicilia bizantina*, Palermo, 1962, p. 301—303; B. Nechvátal, *Frühmittelalterliche Reliquienkreuze aus Böhmen*, in *PA*, LXX, 1979, 1, fig. 2/3, 4; J. Aladžov, *Нов бронзове кръсто-сиколпиони от Велики Преслав, in Векове*, 1979, 2, p. 73—75; L. Dončeva-Petkova, *Кръстово-сиколпиони във Варненския музей*, în *Известия на Народния Музей Варна*, 19(34), 1983, pl. V, 3.

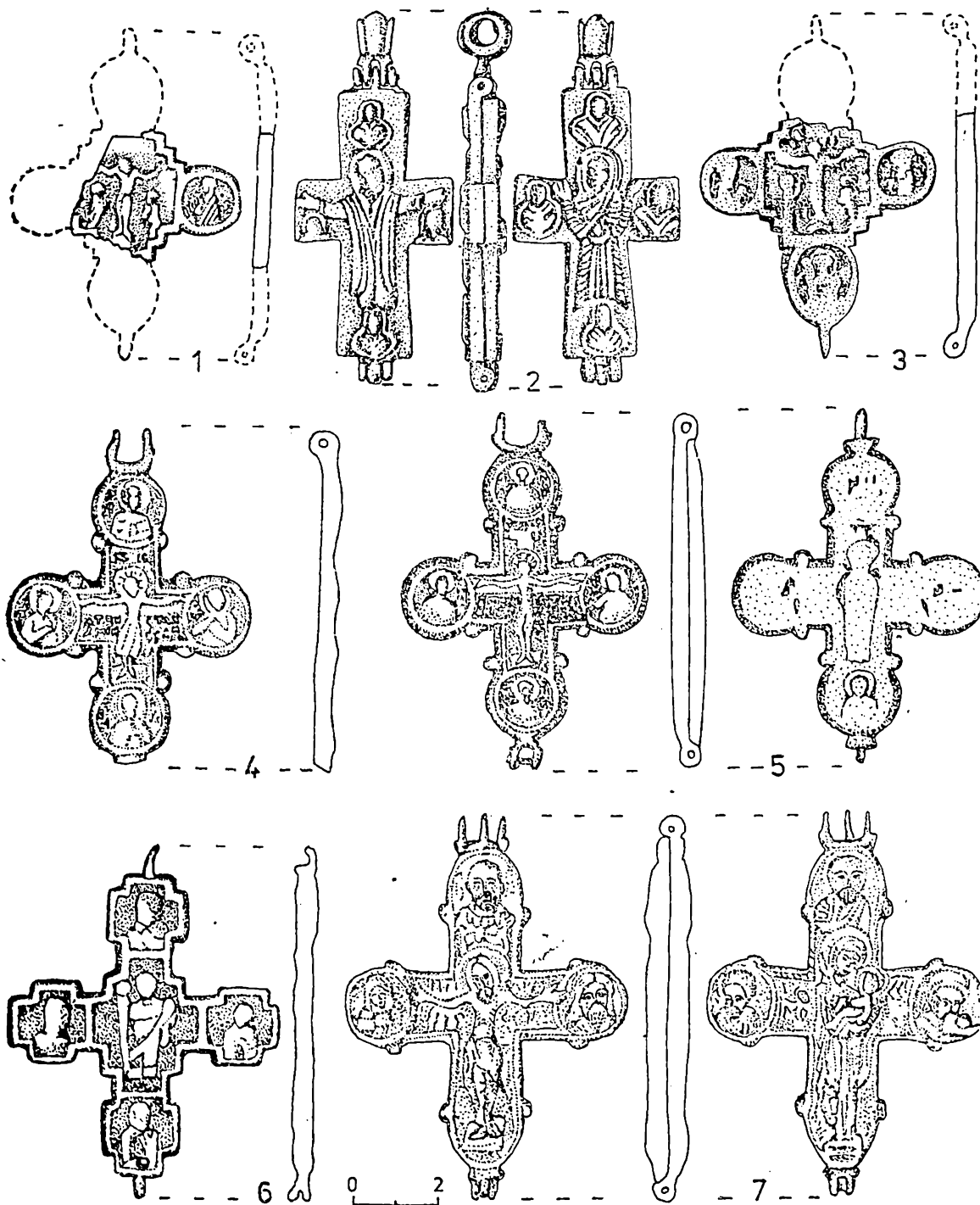

Fig. 1. Cruciulițe relieviar bizantine (2) și vechi-rusești (1,3-7) de tip D(1,3), B(4,5), E(6) și A(7) de bronz din secolele X—XII (2), XII—XIII (7), XIII (4,5), XIV—XV (1,3) și XIV—XVI (6), provenind de la Ghireni (1), Șuletea (2), Ctrjoaia (3) și din localități neidentificate din nordul Bucovinei (4-6) și din Transilvania (7).

Cruciulițele relieviar din bronz de la Adjud¹⁹ (fig. 3/1), Cetatea Albă²⁰ (fig. 6/1), Dănești²¹ și Focuri²², în formă de cruce latină, au redat în mod schematic prin gravare imaginea unui sfânt, iar cea de la Vasileu pe Isus Christos pe cruce (fig. 6/2)²³. În ceea ce privește această din urmă piesă, considerăm că nu este absolut certă proveniența sa din Bizanț, ea putând fi o replică apropiată aliciană după un prototip grecesc. Singura piesă completă, cea provenind de la Adjud, are pe una din fețe imaginea Sf. Gheorghe, nominalizată printr-o inscripție, iar pe cealaltă parte pe Sf. Fecioară au pe un alt sfânt. Cruciulița de la Cetatea Albă înfățișează după cum indică inscripția grecească pe brațul superior, pe Sf. Ioan, iar cea de la Dănești pe Sf. Fecioară. Piesa de la Focuri este prea fragmentară pentru a putea oferi sugestii de identificare a imaginii gravate. Schematismul figurilor nu permite determinarea personajului reprezentat și nici chiar departajarea Sf. Maria de ceilalți sfinți, a căror îmbrăcăminte largă, ornamentată cu un decor geometrizat, este comună atât pentru bărbați cât și pentru femei. Cu excepția Sf. Ioan de pe cruciulița de la Cetatea Albă, care pare a ine în mână o cădelniță, ceilalți sfinți sint redați în poziție de orant.

Astfel de cruciulițe provin în număr mare din descoperirile făcute în fostele teritorii ale Imperiului bizantin din Peninsula Balcanică (fig. 2/1, 2, 4—11), ea și din Rusia, Ungaria și alte regiuni, atât în așezări, cât și în necropole²⁴. Unele dintre ele au fost găsite în condiții stratigrafice revelatoare, fapt ce a permis încadrarea lor cronologică în secolele X—XIII. Având în vedere zonele unde se grupează și varietatea tipologică a pieselor, considerăm că producerea acestor obiecte de cult se realizează nu numai la Constantinopol, ci și în diferite centre bizantine periferice. Întrucât exemplarele provenind din regiunile de la nordul Dunării Inferioare nu au fost descoperite în complexe arheologice închise, datarea lor este posibilă numai pe baza analogiilor cu piesele din teritoriile învecinate. În principiu ele pot fi deci datate în secolele X—XIII, dar mai probabilă ni se pare ipoteza că vehicularea lor în ținuturile extracarpătice ar fi avut loc în cursul secolelor XI—XII, când vecinătatea nemijlocită dintre Imperiul bizantin și regiunile românești nord-dunărene asigura condiții mai bune pentru comerț și pentru contacte de orice natură.

Cruciulițele duble-relieviar de la Bîtea Doamnei—Piatra Neamț²⁵ (fig. 4/1) și Lunca—„Biznoasa”²⁶, prima dintr-un aliaj de argint cu cositor, iar a doua din bronz, sint apropiate în privința tehnicii de redare a ornamentului prin încrustare cu niello și a reprezentării de pe avers, unde apare scena Răstignirii. Isus Christos are deasupra capului o cruce cu brațul superior flancat de imaginea soarelui și a lunii. În dreapta lui Isus Christos este figurat bustul Maicii Domnului, iar în stînga cel al Sf. Ioan Evanghelistul (Teologul). Reversul celor două cruciulițe prezintă elemente comune, dar și câteva deosebiri. În partea centrală piesa de la Bîtea Doamnei—Piatra Neamț are redată o cruce cu două brațe orizontale, încadrată de busturile a trei sfinți (Petru, Pavel și, probabil, Nicolae) înscrise în medalioane ovale, iar piesa de la Lunca—„Biznoasa” imaginea schematizată a Sfintei Maria în atitudine de orantă, înconjurată de patru medalioane cu busturi de sfinți. Prima cruciuliță conține inscripții grecești prescurtate, nominalizînd personajele figurate.

Frecvența descoperirilor de cruciulițe pectorale cu extremitatea brațelor dreaptă, cu figuri și ornamente niellate, este mai mică decît aceea a cruciulițelor similare gravate. Exemplarul de la Bîtea Doamnei—Piatra Neamț provine dintr-un nivel arheologic datat la sfîșitul secolului al XII-lea și în primele patru decenii ale secolului al XIII-lea. Cîteva piese similare au o încadrare cronologică

¹⁹ G. Coman, *Evoluția culturii materiale din Moldova de Sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V—XIII*, în *Mem. Antiq.*, III, 1971, p. 490 și fig. 7/10; V. Spinei, *Les relations de la Moldavie avec Byzance et la Russie au premier quart du IIe millénaire à la lumière des sources archéologiques*, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 231 și fig. 2/1; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978, p. 231 și 40/2.

²⁰ V. A. Kunickij, *op. cit.*, p. 124 și fig. 1.

²¹ D. Gh. Teodor, *op. cit.*, fig. 40/7; G. Coman, *Noi cercetări arheologice cu privire la secolele V—XI în partea de sud a Moldovei*, în *AMM*, I, 1979, p. 93 și 15/3 (unde desenul este redat inexact); V. Spinei și P. Șadurschi, *Două encolpioane bizantine descoperite în Moldova și cîteva observații pe marginea lor*, în *SCIVA*, 33, 1982, 2, p. 185—186 și fig. 2; V. Spinei, *Contribuții la istoria spațiului est-carpatic din secolul al XI-lea pînă la invazia mongolă din 1241*, în *Mem. Antiq.*, VI—VIII, 1974—1976, p. 138—139 și fig. 42/1.

²² V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, I, Iași, 1984, p. 150 și fig. 11/2; V. Spinei, *Moldavia in the 11th—14th Centuries*, București, 1986, fig. 12/3.

²³ B. A. Timoșevič, *Древнерусские города Северо-Восточной Буковины*, în *Древнерусские города*, Moscova, 1981, p.

134, fig. 11/9; idem, *Дашьорувька Буковина X-першо половина XIV ст.*, Kiev, 1982, p. 26 și fig. 14/9.

²⁴ Pentru răspîndirea acestui tip de cruciulițe și literatura de specialitate aferentă, cf. V. Spinei și P. Șadurschi, *op. cit.*, p. 185. Pentru cruciulițele publicale ulterioare, necuprinse în această enumerare, cf., între altele, R. Farioli Campanati, *La cultura artistica nelle regioni bizantine d'Italia dal VI all' XI secolo*, în G. Cavallo, V. v. Falkenhäusen, R. Farioli Campanati, M. Gigante, V. Paec, F. P. Rosati, *I Bizantini in Italia*, Milano, 1980, p. 415—416 și fig. 303, 305—306; L. Dončeva-Petkova, *Крестонос...*, p. 119—121 și pl. III; V, 1; VI, 1; D. Yankov, *Средновековни бронзови крестонос от Стара Загора*, în *Известия на музеите от Югоизточна България*, VIII, p. 87—94; [Gh. Mănușcu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 375—388; D. Aladžov, *Стару християнски наметници от Хасковско оръе*, Haskovo, 1986, fig. p. 26—28.

²⁵ C. Scorpan, *L'ensemble archéologique féodal de Bîtea Doamnei*, în *Dacia*, NS, IX, 1965, p. 451 și fig. 9; V. Spinei, *Les relations...*, p. 234 și fig. 2/2; idem, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 108 și fig. 24/2.

²⁶ V. Spinei și P. Șadurschi, *op. cit.*, p. 182—184 și fig. 1; V. Spinei, *Moldova...*, p. 108 și fig. 24/2.

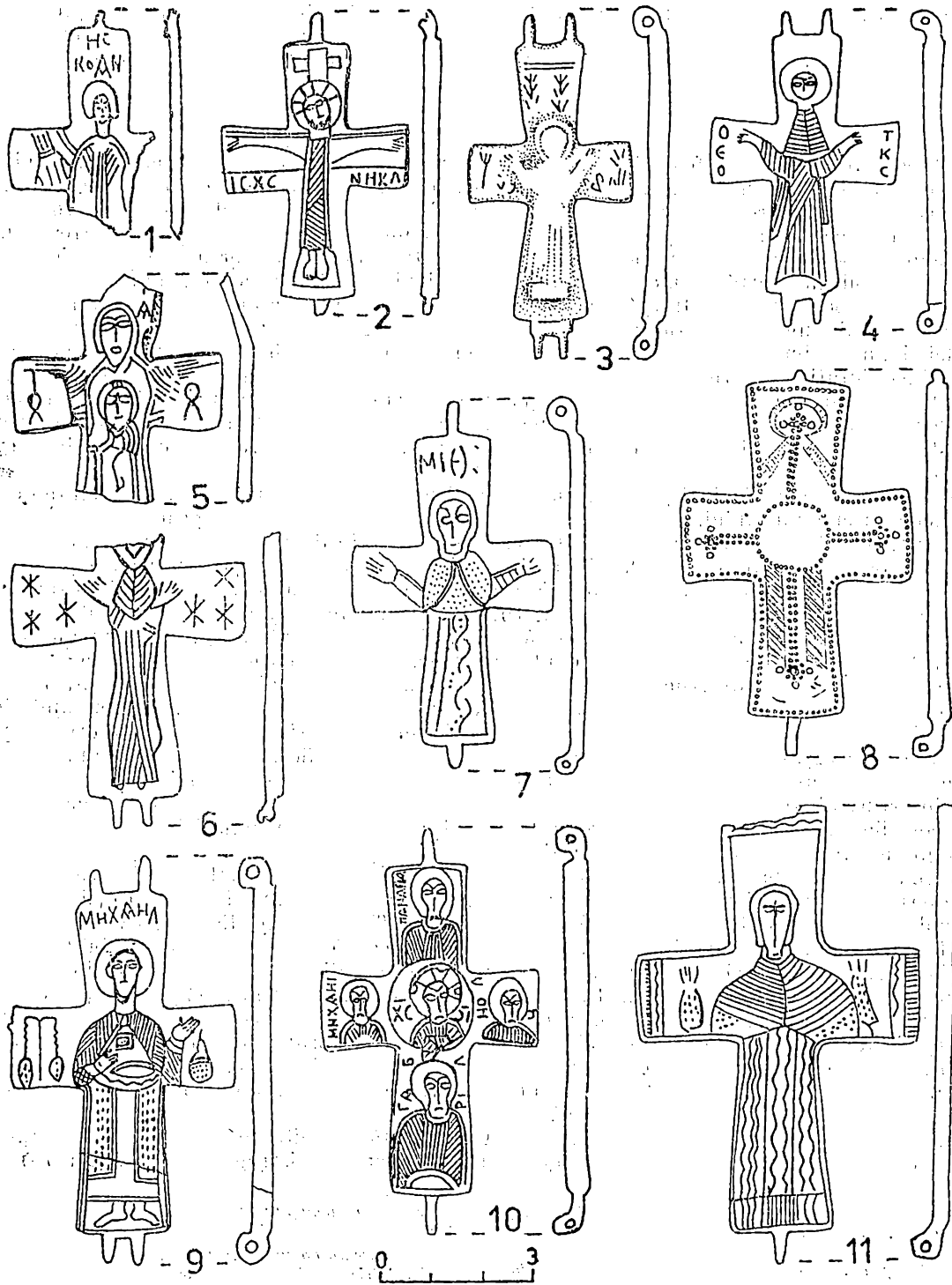

Fig. 2. Cruculițe relieviar bizantine de bronz cu reprezentări gravate (1, 2, 4–11) și în relief (3) din secolele X—XIII, descoperite în Bulgaria la Novakovsko Kale (1), Stara Zagora (2, 4, 9, 11), Želūd (3), Dolište — „Kaletō” (5, 8), Suvorovo — „Kaletō” (6), Varna — „Termene române” (7) și Venčan (10).

lentică, în timp ce altele sînt din secolul al XI-lea²⁷. Aceeași datare se poate admite și pentru cruciuta relieviară de la Lunca—„Biznoasa”. Nu este exclus ca o parte din piesele decorate cu incrustații u niello să fi fost realizate în atelierele meșteșugarilor ruși, imitîndu-se îndeaproape prototipurile izantine. Ipoteza aceasta ne este sugerată de constatarea că exemplare destul de numeroase din categoria de obiecte în discuție provin de pe teritoriul vechilor cnezate rusești.

★

Biserica grecească nu a fost singura care și-a extins autoritatea confesională asupra regiunilor cucerite de români la nordul Dunării. Însuși faptul că românii au acceptat serviciul religios în limba medio-slavă și că o mare parte a terminologiei rituale este de origine slavo-bulgară vorbește de contacte statutare cu bisericile popoarelor slave din Peninsula Balcanică. Aproape întreaga literatură canonică era procurată la un moment dat de la sudul Dunării. Raporturile cu biserica bulgară -au putut stabili la scurtă vreme după creștinarea slavilor și bulgarilor din anul 864, în timpul lomniei țarului Boris (851—889), devenit Mihail după convertire. Ele au trebuit să se întrerupă în perioada cuceririi Bulgariei de Bizanț, cînd biserica locală se grecizează, reluîndu-se după succesul răscoalei vlahilor și bulgarilor din anul 1185. Apropierea de biserica primului țarat bulgar era firească, omâni, înconjuțați pînă atunci numai de popoare păgîne, găsindu-se departe de alte regiuni creștine²⁸. De-abia prin convertirea rușilor în 988 și a ungarilor în 1000 această izolare dispăre. În primele secole ale mileniului al II-lea ortodoxismul românesc stabilește punți de legătură nu numai cu patriarhia constantinopolitană, ci și cu mitropolia, apoi patriarhia, de la Tîrnovo și cu mitropoliile și episcopiile din Rusia.

Interesele cnejilor kievieni pentru zona gurilor Dunării datează cu mult mai înainte de adoperea oficială a creștinismului. Expedițiile navale spre Constantinopol, întreprinse de Askold și Dir, Ileg și Igor, s-au făcut de-a lungul coastelor vest-pontice, prin dreptul Deltei dunărene²⁹. Navigatorii ruși au putut constata desigur largile posibilități pe care le ofereau pentru negoț regiunile de la Dunărea de Jos. Nu întîmplător, cneazul Sviatoslav, chemat în ajutor de bizantini în războiul lor cu bulgarii, nu a mai consimțit să elibereze ținuturile ocupate în nord-estul Peninsulei Balcanice. Ironicarul kievian îi atribuia următoarea confesiune: „Nu-mi place să stau în Kiev, vreau să trăiesc în Pereiaslaveț la Dunăre, acolo este centrul țării mele, întracolo cresc toate bogățiile: din Grecia ur, țesături, vin și diferite fructe, din Cehia și Ungaria argint și cai, din Rusia blănuri și ceară, niere și robi”³⁰. Înfîngerea oștilor kieviene de către Ioan I Tzimiskes a zădărnicit ambițioasele proiecte ale lui Sviatoslav din Balcani. În schimb cnejii de la Kiev și-au intensificat eforturile pentru și subordona celelalte triburi ale slavilor răsăriteni. Între teritoriile vizate de ei s-au numărat și cele ocupate de croații albi, a căror ramură sudică atîngea Bucovina, și de tiverți, răspîndiți spre vest pînă în interfluviul Nistru—Răut. Ca urmare a incursiunilor repetate ale hoardelor nomade ale turacilor, cetățile tiverților au fost distruse, iar cea mai mare parte a populației s-a repliat spre nord, în regiunile aflate sub dominația cnejilor din Kiev³¹.

Vecinătatea imediată a românilor cu slavii răsăriteni a înlesnit contacte diverse între aceste două popoare atît în perioada cînd Rusia Kieviană s-a menținut unitară, cît și după dezmembrarea sa și detașarea Rusiei Haliciene de sub tutela Kievului. Tocmai datorită acestei vecinătăți, schimburile de mărfuri dintre români și ruși au fost în mai mică măsură afectate de stabilirea sălașelor uranicilor nomazi în Cîmpia Nistrului și a Dunării decît cele dintre români și bizantini.

După ce, în secolul al XI-lea, în Rusia Kieviană s-au realizat primele cruciulițe pectorale, imitate îndeaproape după prototipurile bizantine, în următoarele două secole încep să se producă un număr sporit de astfel de piese. În același timp, s-a trecut la realizarea unor tipuri mult mai diverse, unele dintre acestea fără modele absolute identice în arta minoră bizantină. Totodată, Kievul pierde monopoliul producerii cruciulițelor, astfel de obiecte rituale fiind făcute cu timpul și în alte centre, între care și în cele din Rusia Haliciană³².

Marea invazie mongolă din 1237—1240 a dat o lovitură nimicitoare nu numai structurilor politice din cnezatele rusești, ci și meșteșugarilor din aceste teritorii. Distrugerea centrelor urbane înflo-

²⁷ Pentru răsplindirea cruciulițelor de acest tip și referiri bibliografice, cf. V. Spinei și P. Șadurschi, *op. cit.*, p. 184—85.

²⁸ S. Reli, *op. cit.*, p. 136 și urm.; M. Șesan, *Organizația bisericească veche carpatică*, în *Mitropolia Ardealului*, IV, 1959, —6, p. 365—367; P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 185 și urm.; A. Tăutu, *Scopul și istoria eclesiasica romena*, în *Acta historica*, VIII, Roma, 1968, p. 179—181.

²⁹ G. Lachr, *Die Anfänge des russischen Reiches. Politische Geschichte im 9. u. 10. Jahrhundert* (extras din *Historische Studien*, 189), Berlin, 1930, p. 91 și urm.; M. V. Levčenko,

Очерки по истории русско-византийских отношений, Moscova, 1956, p. 91 și urm.

³⁰ *Повесть временных лет*, I, ed. D. S. Lihačev, red. V. P. Adrianova-Peretz, Moscova—Leningrad, 1950, p. 48.

³¹ V. V. Sedov, *Восточные славяне в VI—XIII вв.* (*Археология СССР*), Moscova, 1982, p. 129—130.

³² B. A. Rybakov, *Сбыт продукции русских ремесленников в X—XIII вв.*, în *Ученые записки (Москов. Унив.)*, 93, *История*, 1, 1946, p. 89—93; idem, *Ремесло древней Руси*, Moscova, 1948, p. 454—459; G. F. Korzhulina, *О памятниках „корсунского дела” на Руси*, în *Византийский вестник*, XIV, 1953, p. 129 și urm.

ritoare și capturarea meseriașilor au provocat un declin îndelungat al producției artizanale din Rusia. Vreme de peste un secol citeva din orașele cele mai prospere, între care Kievul însuși, au intrat sub administrația directă a Hoardei de Aur, iar ulterior au fost cucerite de la mongoli de către lituanieni sau polonezi. Astfel, în secolul al XIV-lea Kievul a fost ocupat de cnejii din Lituania, iar cnezatul halician de către regele Poloniei³³. Cu toate acestea, producerea obiectelor de cult nu a dispărut cu totul, ci doar s-a diminuat simțitor, paralel cu o decădere temporară a lor din punct de vedere calitativ.

★

Între cele mai vechi tipuri de cruciulițe vechi-rusești ajunse în regiunile românești se numără encolpioanele de bronz — de tip A — cu capete rotunjite, cu mici protuberanțe spre mijlocul brațelor, având reprezentat în relief, pe jumătatea care constituie aversul, pe Isus Christos răstignit, iar pe cea care formează reversul, pe Sf. Fecioară cu Pruncul în mîna stîngă, imagine descmnată în iconografie sub numele de Panagia Hodigitria. Pe ambele părți, în extremitățile brațelor laterale și a celui superior se află busturi de sfinți. Pe unele cruciulițe de tip A sînt scurte înscricții grecești și chirilice, adesea prescurtate sau neclare, ceea ce sugerează neînțelegerea lor de cei care le-au realizat. Lungimea acestor cruciulițe oscilează de regulă între 8,5 și 10 cm.

Principalele lor centre de producere se găseau la Kiev și în cnezatul de Halici—Volinia, de unde au fost comercializate sau au ajuns pe alte căi, odată cu purtătorii lor. Aceste centre se considera pînă nu demult că ar fi funcționat din ultima parte a secolului al XII-lea pînă la invadarea Kievului și a Rusiei de Sud—Vest în anul 1240 de hoardele mongole³⁴. Descoperirea relativ recentă a unui encolpion fragmentar la Kiev (str. Reitarskaia 36—38), într-un nivel corespunzător mijlocului și celei de-a doua jumătăți a secolului al XI-lea³⁵, coboară în mod firesc momentul începutului producerii pieselor de acest tip pe teritoriul Rusiei Kieviene.

În spațiul românesc nord-dunărean cruciulițele duble-relicviar de tip A sînt bine reprezentate prin descoperirile făcute pe teritoriul Moldovei la Bajura³⁶ (fig. 3/10), Botoșani³⁷, Brăești³⁸, Ibănești³⁹, Vorniceni⁴⁰ (fig. 3/9) (jud. Botoșani), Brădățel⁴¹ (jud. Suceava), Belcești⁴² (jud. Iași) (fig. 3/5), Netezi (com. Grumăzești)⁴³, Piatra Neamț⁴⁴ (jud. Neamț), Codăești⁴⁵ (jud. Vaslui), Soroca⁴⁶ (raionul Soroca, Rep. Moldova) și în localități neidentificate din nordul Bucovinei (reg. Cernăuți, Ucraina) (patru piese : una completă⁴⁷ (fig. 3/6), două jumătăți⁴⁸ și un mic fragment)⁴⁹ (fig. 7/2). Din Transilvania provine numai un singur exemplar de acest fel, al cărui loc exact de descoperire nu este cunoscut (fig. 1/7)⁵⁰. Unele din aceste encolpioane, ca cele descoperite în necropolele de la Netezi și Piatra Neamț și în cetatea de la Soroca, aparțin unor complexe arheologice din secolele XIV—XVI, deci sînt mult ulterioare perioadei lor de producere, ceea ce dovedește o purtare îndelungată.

³³ G. Rhode, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, I, Köln—Graz, 1955, p. 130 și urm.; P. W. Knoll, *The Rise of the Polish Monarchy. Piast Poland in East Central Europe, 1320—1370*, Chicago—Londra, 1972, p. 121 și urm.; I. B. Grekov, *Восточная Европа и упадок Золотой Орды на рубеже XIV—XV вв.*, Moscova, 1973, p. 45 și urm.

³⁴ V. Spinei și G. Coroliuc, *Date cu privire la circulația unor obiecte de cult din secolele XII—XIII*, în *SCIVA*, 27, 1976, 3, p. 319—330; V. N. Zoznenko, *Об одном типе древнерусских энколпионов*, în *Древности Среднего Поднепровья*, Kiev, 1981, p. 113—124.

³⁵ Ja. E. Borovskij, M. A. Sazađdak, *Археологические исследования восточного Киева в 1978—1982 гг.*, în *Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.*, Kiev, 1985, p. 40 și fig. 4/3.

³⁶ Informația o datorăm lui Dumitru Haha din Darabani.

³⁷ D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult din secolele XII—XIII, pe teritoriul Moldovei*, în *MMS*, LI, 1975, 1—2, p. 80—81; V. Spinei și G. Coroliuc, *op. cit.*, p. 319—321.

³⁸ D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 78; V. Spinei și G. Coroliuc, *op. cit.*, p. 319—321.

³⁹ *Istoria României*, II, București, 1962, fig. 40, dreapta; R. Theodorescu și R. Florescu, în *Istoria artelor plastice în România*, I, red. G. Opreșcu, București, 1968, pl. 98; V. Spinei, *Les relations...*, fig. 5/1; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 79.

⁴⁰ V. Spinei, *Les relations...*, p. 235 și fig. 5/4 = 6/3; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 81.

⁴¹ E. I. Emanđi, *Muzeul de Istorie Suceava*, București, 1985, fig. 17.

⁴² V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, I, p. 52 și fig. 11/3; V. Spinei, *Moldavia...*, fig. 13/3.

⁴³ L. Bătrina și A. Bătrina, *Reședința feudală de la Netezi (jud. Neamț)*, în *SCIVA*, 36, 1985, 4, fig. 7.

⁴⁴ C. Mătasă, *Cercetări din preistoria județului Neamț*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXXI, 1938, 97, p. 131—132 și fig. 81; V. Spinei, *Les relations...*, fig. 6/2.

⁴⁵ G. Coman, *op. cit.*, în *AMM*, I, p. 93 și fig. 15/4 (unde cruciulița i se atribuie o origine bizantină); V. Spinei, *Moldavia...*, fig. 13/6.

⁴⁶ G. F. Cebotarenko, *Археологические раскопки в Сорокской крепости в 1968—1969 гг.*, în *Археологические исследования в Молдавии в 1968—1969 гг.*, Chișinău, 1972, fig. 13 c; idem, *Сорокская крепость — памятник старины*, Chișinău, 1984, p. 33, fig. 4.

⁴⁷ Ca și celelalte cruciulițe provenind din partea nordică a Bucovinei, piesa se păstrează în colecțiile Muzeului județean din Suceava. Cf. V. Spinei, *Contribuții...*, p. 141 și fig. 13/1. O jumătate din acest encolpion reproduce și E. I. Emanđi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei (din secolul IX pînă în prima jumătate a secolului XIV) în lumina cercetărilor istorice, arheologice, paleobotanice și antropogeografice*, în *Suceava. Anuarul Muzeului județean*, VIII, 1981, fig. 11/3.

⁴⁸ V. Spinei și G. Coroliuc, *op. cit.*, fig. 2/1,2.

⁴⁹ V. Spinei, *Aspecte economice și sociale ale evoluției comunităților locale din spațiul est-carpatic în secolele X—XIII*, în *Hieraxus. Anuar '78*, Botoșani, 1980, fig. 9/7.

⁵⁰ M. v. Bărány-Oberschall, *op. cit.*, p. 229 și fig. 73, a, c; M. Rusu, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 267—268 și fig. 5; I. Barnea, *Artă creștină...*, 2, p. 206—207.

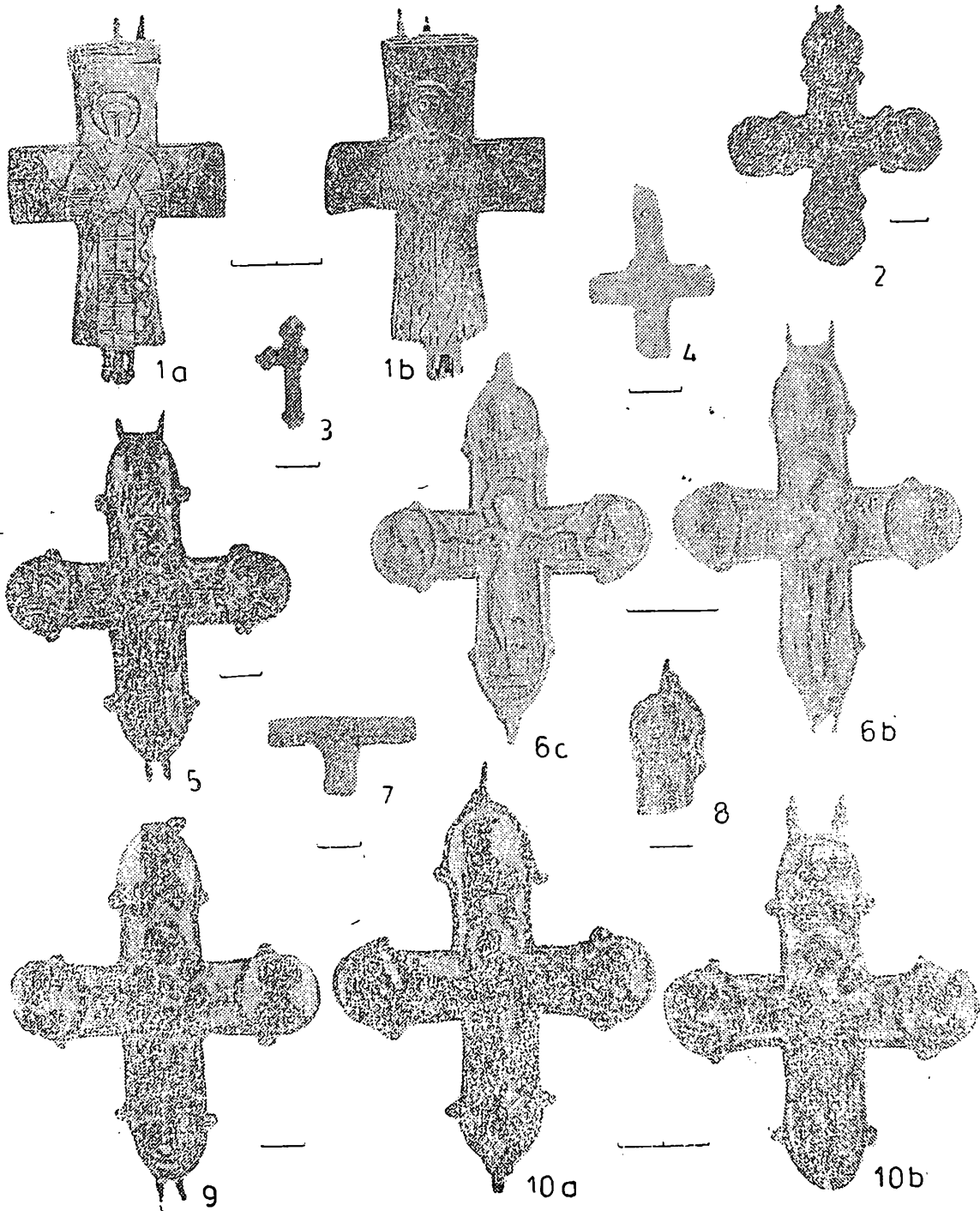

Fig. 3. Cruciulițe simple (3, 4, 7) și relieviar (1, 2, 5, 6, 8–10) bizantine (1) și vechi-rusești (2–10) de tip B (2, 8) și A (5, 6, 9, 10) de bronz (1–3, 5, 6, 8–10), plumb (4) și piatră (7) din secolele X–XII (1) și XII–XIII (2–10), descoperite la Adjud (1), Mănești (2), Hlineca-Iași (4), Belcești (5), Vorniceni (9), Bajura (10) și în localități neidentificate din nordul Bucovinei (3, 6–8).

Un fragment de cruciuliță descoperit la Suceava (jud. Suceava), cu imaginea lui Isus Christos răstignit, avea în extremitatea singurului braț păstrat un medalion în care erau figurate două busturi de sfinți ⁵¹ (fig. 7/3). Acest fragment reprezintă probabil o variantă a tipului A, ulterioară ca execuție exemplarelor menționate mai sus.

Tot o variantă a acestui tip este și o cruciuliță provenind dintr-o localitate necunoscută din zona Birladului, care — pe unica jumătate recuperată — are redată în relief în planul central pe Sf. Fecioară cu Pruncul sfânt, iar la extremitățile brațelor superioare ale piesei trei capete de sfinți, neînscrise în obișnuitele medalioane circulare ⁵².

O cruciuliță simplă din bronz de o categorie aparte, având anumite trăsături comune cu cruciulițele duble de tip A, provine dintr-o descoperire izolată făcută la Fundu Herței (ccm. Cristinești, jud. Botoșani) ⁵³. Piesa a fost obținută prin turnare într-o matrită bivalvă realizată probabil din lut: în lutul încă moale s-au imprimat părți de la două cruciulițe, diferite ca tip și dimensiuni. Pe avers este redat Isus Christos răstignit, iar pe revers Maica Domnului cu Pruncul sfânt în brațe, înconjurată de trei medalioane cu busturi de sfinți. Imaginea de pe revers este identică cu aceea de pe encolpioanele de tip A, iar cea de pe avers cu aceea de pe cruciulițele mai noi. Realizarea cruciuliței de la Fundu Herței ar putea fi plasată prin secolele XIV—XV.

Asemănătoare din punct de vedere a formei cu encolpioanele de tip A este o cruciuliță descoperită la Vasileu (= Vasilev, raionul Zastavna, reg. Cernăuți, Ucraina) ⁵⁴, având redată pe avers imaginea lui Isus Christos pe cruce, înconjurat de trei busturi de sfinți. Spre deosebire de cruciulițele de tip A, reliefarea figurilor s-a făcut în acest caz prin incizii umplute cu niello (fig. 6/5). În aceeași tehnică a fost realizată cruciulița de formă asemănătoare, adică tot cu extremitățile brațelor rotunjite, de la Saschiz (jud. Mureș) ⁵⁵. În partea centrală a reversului este reprezentată Sf. Maria în atitudine de orantă, iar în cele patru brațe busturile, înscrise în medalioane, a patru sfinți, între care Petru și Pavel. Existența celor patru medalioane apropie această piesă de cruciulițele de tip B.

Un alt tip de cruciuliță-relievar din bronz de proveniență rusească — pentru care am adoptat denumirea convențională de tipul B, — prezent, de asemenea, în descoperirile din regiunile nord-dunărene, are colțurile rotunjite, imagini antropomorfe și inscripții în relief. Pe mijlocul aversului este figurat Isus Christos răstignit, iar pe revers Sf. Fecioară, ambii înconjurați de patru medalioane ovale cu busturile unor sfinți, plasate la capetele cruciulițelor. Acest tip prezintă câteva variante. Departajarea lor s-a făcut în mai mică măsură după modul de reprezentare al lui Isus Christos, a Maicii Domnului și a sfinților, ci a avut în vedere prezența sau absența inscripțiilor, ca și conținutul acestora.

Varianta cea mai răspândită a tipului B, probabil cea mai veche, conține inscripții slavone prescurtate. Pe jumătatea ce alcătuiește aversul, sub brațele orizontale ale crucii, pe care a fost răstignit Isus Christos, se află următorul text, în traducere: „Crucea ne este laudă, crucea ne este alinare”. Cealaltă parte conține inscripția: „Sf. Născătoare de Dumnezeu, ajută-ne!” plasată de o parte și de alta a Sf. Maria. Inscripții slavone prescurtate, ce redau numele sfinților înfățișați, se găsește, de asemenea, în fiecare medalion. Această variantă a tipului B, depășind numai foarte puțin 8 cm în lungime (fără piesa mobilă de prindere), a fost produsă la Kiev în anii imediat anteriori cuceririi orașului de mongoli (decembrie 1240) ⁵⁶.

În ținuturile din stînga Dunării asemenea exemplare provin din descoperiri făcute la Bîtea Doamnei—Piatra Neamț (două piese întregi) ⁵⁷, Cîndești ⁵⁸ (jud. Neamț), Trifești ⁵⁹ (jud. Iași) și în localități neidentificate din nordul Bucovinei (reg. Cernăuți) (o cruciuliță încreagă ⁶⁰ (fig. 1/5), o jumătate ⁶¹ (fig. 1/4) și un mic fragment ⁶² — fig. 3/8); iar la sudul Dunării la Itaccea ⁶³ (jud. Tulcea) și Păcuil lui Soare ⁶⁴ (jud. Constanța), în Dobrogea, precum și în nord-estul Bulgariei, la Kranevo ⁶⁵

⁵¹ V. Spinei, *Moldova...*, fig. 57/3.

⁵² V. Spinei și R. Maxim-Alaiba, *Tipuri rare de cruciulițe medievale*, în *ArtăMold.*, XIV, 1991, p. 139, 142 și fig. 2/2 = 3/2.

⁵³ *Ibidem*, p. 143 și fig. 1/3.

⁵⁴ B. A. Timošciuk, *Древнерусские города...* fig. 11/3; idem, *Давньоруська Букочина...*, p. 26 și fig. 14/13.

⁵⁵ K. Horcđl, *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș*, în *Materiale*, I, 1953, p. 787—788 și fig. 1/4 (unde este considerat de factură bizantină); I. Barnea, *Artă creștină...*, 2, p. 208—209.

⁵⁶ B. A. Rybakov, *Русские дарупования надгробу XI—XIV веков (Археология СССР. Свод археологических памятников)*, E 1—44, Moscova, 1964, p. 39; Z. S. Lovag, *op. cit.*, p. 160 și 164; V. Spinei, *Les relations...*, p. 237—240; B. Dab-Kalinowska, *Enkolpien aus Kiev aus der Zeit des Mongoleninbruchs*, în *Jahrbuch der österrheischen Byzantinistik*, 26, 1977, p. 259—264.

⁵⁷ Colecția Muzeului județean din Piatra Neamț. Informații primite de la N. Gostar și V. Mihăilescu-Birliba.

⁵⁸ V. Spinei, *Les relations...*, p. 236 și fig. 7/1; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 82—84.

⁵⁹ I. Ioniță, *Săpăturile de salvare de la Trifești — Iași*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 737—738 și fig. 5; R. Theodorescu, în *Pagini de veche artă românească de la origini pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, București, 1970, p. 83 și fig. 40/1; V. Spinei, *Les relations...*, fig. 5/3 = 6/4.

⁶⁰ V. Spinei, *Moldavia...*, fig. 34/6. O jumătate din cruciuliță este reprodușă de E. I. Emandi, *Aspekte...*, fig. 11/1.

⁶¹ V. Spinei, *Moldova...*, p. 110 și fig. 26/2.

⁶² Idem, *op. cit.*, în *Hieraxus. Anuar '78*, fig. 9/6; idem, *Moldova...*, p. 110 și fig. 57/2.

⁶³ I. Barnea, *Artă creștină...*, 2, p. 152—153.

⁶⁴ P. Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*, în *Pontica*, III, 1970, fig. 4/2; idem, în P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuil lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII—XV)*, II, București, 1977, p. 131—133 și fig. 102/3.

⁶⁵ L. Dončeva-Petkova, *Крѣмоме...*, p. 122—123 și pl. V, 2.

O altă variantă a tipului B conține ca inscripție, plasată sub brațele orizontale ale crucii, umele lui Isus Christos, redat prescurtat sub forma sa cea mai comună: IC XC. În regiunile omânești această variantă este semnalată printr-un singur exemplar, descoperit într-o locuință semiingropată de la Mănești (jud. Prahova), datată la cumpăna dintre secolele XIV și XV⁶⁶ (fig. 3/2).

O a treia variantă, lipsită total de inscripție, dar cu imagini asemănătoare cu acelea ale elorlalte două variante, este ilustrată printr-o descoperire făcută la Căbești (com. Podu Turcului, ud. Bacău)⁶⁷ (fig. 4/11).

Fragmentul de encolpion descoperit la Moigrad (jud. Sălaj)⁶⁸ aparține probabil, de asemenea, tipului B, dar starea sa incompletă ne împiedică să precizăm cărei variante i se poate atașa.

O piesă apropiată dintr-un anumit punct de vedere de cea de la Fundu Herței provine de la Grumezoaia (com. Dimitrie Cantemir, jud. Vaslui). Pentru realizarea matriței în care a fost turnată s-au folosit cruciulițele aparținând la două tipuri deosebite: ca model pentru avers — unde este afățișat Mîntuitorul pe cruce — a servit probabil o cruciuliță din secolele XIII—XV, în timp ce pentru revers s-a utilizat jumătatea unui encolpion de tip B, cu imaginea Sf. Maria și busturile celor patru sfinți⁶⁹.

Asemănător tipului B în privința formei și a compartimentării imaginilor este un tip de cruciuliță encolpion reprezentat în spațiul est-carpatic deocamdată numai prin exemplarul recuperat prin cercetările întreprinse la Suceava—„Șipot”, din care s-a păstrat doar o jumătate⁷⁰. Spre deosebire de cruciulițele de tip B, cele de această categorie — pentru care sugerăm denumirea de tip C — nu au brațele drepte, ci ușor arcuite, la fel ca și marginea lor. Dacă nu ar exista prototipuri bizantine identice ca formă, am putea presupune derivarea sa din cruciulițele vechi-rusești de tip B. În partea centrală este înfățișat în relief Sf. Mihail cu un sceptru în mîna dreaptă, iar la medaliaoanele ovale laterale, tot în relief, patru busturi de sfinți. Arhanghelul Mihail este amintit la vechile rugăciuni și descîntece rusești contra frigurilor. Avîndu-se la dispoziție un exemplar păstrat în condiții bune, descoperit la Jitomir, s-a făcut precizarea că în medaliaoane sînt redați sfinții Serghie sus, Agapit jos, Artenie în dreapta și Sisinie în stînga. Jumătatea care formează aversul encolpionului, nepăstrată în cazul exemplarului de la Suceava—„Șipot”, are întotdeauna înfățișată în centru scena Răstignirii, flancată lateral de busturile Maicii Domnului și a Sf. Ioan. Sus este bustul arhanghelului Mihail, iar jos al arhanghelului Gavriil, nominalizați prin inscripții prescurtate⁷¹. Producerea encolpioanelor de tip C a avut loc în perioada posteroară mării invazii mongole, în secolele XIII—XIV⁷².

Un tip de cruciuliță-releviar derivat din cele anterioare are, ca și acestea, extremitățile brațelor otunjite, iar între ele cite trei trepte, ceea ce lărgeste spațiul central, unde este figurată pe avers scena Răstignirii într-o formă mai complexă: Isus Christos este flancat de Maica Domnului și de Sf. Ioan Evanghelistul. Medaliaoanele din extremități redau busturi de sfinți. Cruciulițele din această categorie — pentru care ar fi nimerită denumirea de tip D — au fost descoperite la Cîrjoaia (com. Jotnari, jud. Iași)⁷³ (fig. 1/3) și Gîrceni (com. Coțușca, jud. Botoșani)⁷⁴ (fig. 1/1). Ea se datează pe baza analogiilor din Rusia, unde se afla centrul lor de producere, în secolele XIV—XV⁷⁵.

⁶⁶ A. Ștefănescu, *Cercetarea salului medieval Mănești de la Colețina* (sec. XIV—XV), în *Muzeul Național*, II, 1975, p. 391 și fig. 4.

⁶⁷ D. Ichim, *Un encolpion descoperit la Căbești — Bacău*, în *MMS*, LVII, 1981, 1—3, p. 117—118; V. Spinei, *Moldova...*, p. 110 și fig. 57/5.

⁶⁸ M. Rusu, *op. cit.*, p. 267 și fig. 4.

⁶⁹ V. Spinei și R. Maxim-Alaiba, *op. cit.*, p. 143—145.

⁷⁰ V. Spinei, *Les relations...*, p. 236, 241 și fig. 7/2; *Mem. Moldova...*, p. 234 și fig. 57/6; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 85—86 și fig. 4/3.

⁷¹ *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко, Древности уездные. Кресты и образки*, Kiev, 1899, p. 9 și pl. II, 7—38.

⁷² Pentru analogii, cf. A. K. Žiznevskij, *Описание верского Музея. Археологический отдел*, Moscova, 388, p. 92; N. Leopardov, N. Černev, *Сборникъ стилизованных предметовъ древности, находящихся въ г. Киевѣ въ частныхъ рукахъ*, III—IV, Kiev, 1891, pl. 3/23—24; *Атласъ собранія древностей графа Алексея Сергеевича Уварова. Отд. VIII—XI*, Moscova, 1908, fig. 172; V. Pokrovskij, *1809—1909. Черковно-Археологический Музей С.-Петербургской Духовной Академіи 1897—1909*, S. Peterburg, 1909, p. 9 și pl. IV, 25, 31; N. I. etrov, *Альбомъ достопримечательностей Церковно-Археологическаго Музея при Императорской Киевской Духовной Академіи*, III, Kiev, 1915, pl. 1, 13; L. A.

Golubeva, *Белоцерская экспедиция 1957 года*, în *KS*, 79, 1960, p. 36 și fig. 17/3; T. N. Nikolskaja, *Городище у дер. Николо-Ленивцы*, în *SA*, 1962, 1, fig. 11/3; M. D. Polubojarinova, *Русские оцици на территории Золотой Орды*, în *SA*, 1972, 3, fig. 2/6; L. V. Alekseev, *Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель (Кресты и иконки Белоруссии)*, în *SA*, 1974, 3, p. 214—215 și fig. 2/4—11.

⁷³ V. Spinei, *Les relations...*, p. 236 și fig. 6/1; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 86—87 și fig. 7/2; I. Barnea, *Arta creștină...*, 2, p. 204—205.

⁷⁴ V. Spinei, *Les relations...*, p. 236 și fig. 7/3; D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 87 și fig. 7/3.

⁷⁵ Pentru analogii, cf. N. Leopardov, N. Černev, *Сборникъ...*, I, Kiev, 1890, pl. 6/13; *Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко*, 1899, p. 16, 19 și pl. VI, 76; VIII, 94—95; A. Vobrinski, *Курганы и случайный археологический находки близъ местечка Смелы*, III, S.-Peterburg, 1901, pl. XV, 1; N. I. Petrov, *Альбомъ...*, IV—V, Kiev, 1915, p. 30 și pl. XVII, 4; M. D. Polubojarinova, *op. cit.*, fig. 2/7; L. V. Alekseev, *op. cit.*, p. 209 și fig. 1/8; E. A. Begovatov, E. P. Kazakov, *Находки средневековых славяно-русских изделий в Низовьях Камы*, în *Средневековые археологические памятники Татарии*, Kazan, 1983, p. 109 și fig. 2/1. Cruciulițele de acest tip au reprezentată pe partea care constituie aversul scena Răstignirii, iar pe revers pe Sf. Nicolae.

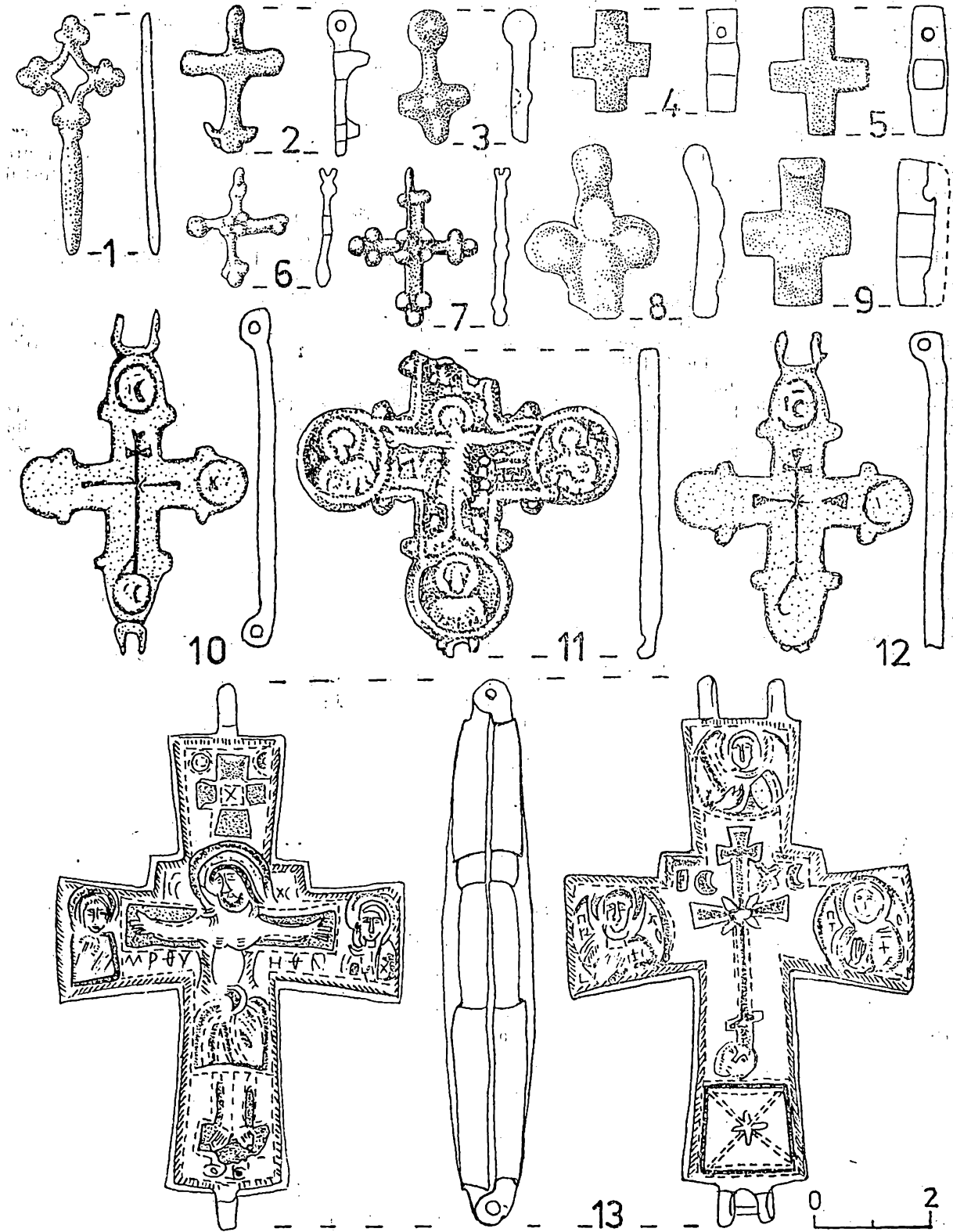

Fig. 4. Cruciulițe simple (1–9) și relieviar (10–13) vechi-rusești (1–12) de tip F (10, 12) și B (11) și bizantine (13) de bronz (1–3, 6–8, 10–12), argint (13) și piatră (4, 5, 9) din secolele XII–XIII, provenind de la Căbești (11), Bîtea Doamnei-Piatra Neamț (13) și din localități neidentificate din nordul Bucovinei (1–10, 12).

Un alt tip de cruciuliță-relieviar în relief cu imaginea lui Isus Christos pe avers, provine dintr-o localitate neidentificată din nordul Bucovinei⁷⁶. Dimensiunile sale — 5,8 cm lungime — sînt mult mai mici decît ale encolpioanelor de tip A și B, astfel că în extremitățile brațelor nu a mai fost spațiu pentru busturi de sfinți. Deasupra capului lui Isus Christos se află gravate cîteva litere reprezentînd prescurtarea numelui Său. Perioada de circulație a cruciulițelor de această categorie se limitează după toate probabilitățile la secolele XII—XIII.

O formă aparte prezintă o categorie de encolpioane de bronz — pentru care propunem denumirea de tip E — reprezentată prin descoperiri făcute în partea nordică a Bucovinei într-o localitate amasă neidentificată⁷⁷, la Orheiul Vechi⁷⁸ (raionul Orhei, Rep. Moldova) și la Piua Petrii (fostul Draș de Floci) (jud. Ialomița)⁷⁹.

Pe jumătatea păstrată din cruciulița din Bucovina este figurat în plan central Sf. Sihail cu un ceptu (fig. 1/6), iar pe cea de la Orheiul Vechi Isus Christos răstignit. La extremitățile cruciulițelor se aflau patru busturi de sfinți, înscrise în medalioane cruciforme. Din encolpionul de la Piua Petrii s-au păstrat ambele părți, inclusiv piesa lor de asamblare și agățare, dar din păcate ele au suferit deteriorări de pe urma unui incendiu, fiind afectat îndeosebi reversul, unde figurările din perimetrul central nu se disting cu claritate. Pe avers apare imaginea Mintuitoiului pe cruce, înconjurată de patru busturi de sfinți cu nimb, un număr egal de busturi fiind dispuse și pe revers (fig. 1/11). Encolpionul de la Piua Petrii, care are 10 × 6,5 cm, a fost găsit în nivelul de arsură din imediata apropiere a unei locuințe distruse prin incendiere în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Locul sau locurile de producere ale cruciulițelor duble-relieviar de tip E, ca și a celor de tip D, le altfel, sînt mai dificil de stabilit, datorită numărului relativ restrîns de exemplare semnalate pînă în prezent. Ele se datează *grosso modo* în secolele XIV—XVI⁸⁰.

Tot din categoria cruciulițelor-relieviar vechi-rusești din bronz fac parte piesele cu extremitățile brațelor rotunjite, cu protuberanțe mici pe mijlocul lor, avînd incizată în spațiul central o cruce. Forma lor este asemănătoare cu aceea a encolpioanelor de tip A și B — cu care sînt, de altfel, în parte contemporane —, dimensiunile fiindu-le însă mai reduse. Pentru cruciulițele în discuție propunem denumirea de tipul F. La unele dintre ele spațiile gravate mai adînc au fost umplute cu niello, care nu s-a păstrat întotdeauna. Două encolpioane de acest tip, avînd în jur de 6 cm lungime, au fost recuperate din localități rămase neidentificate din nordul Bucovinei⁸¹. Pe brațele verticale este lizibilă inscripția — gravată și umplută cu niello — IC XC, iar pe cele orizontale NI/KA (fig. 1/10, 12). Alte cruciulițe de tip F, lipsite însă de inscripție, au fost descoperite la Cetatea Albă⁸² = Belgorod Dnestrovskii, reg. Odessa) (fig. 6/10), Lencăuți—Cernăuți⁸³ (fig. 6/6) și Vasileu⁸⁴ (reg. Cernăuți, Ucraina) (fig. 6/7); toate provenind din straturi arheologice datate în secolele XII—XIII. Piesa de la Cetatea Albă are dimensiunile cele mai mari: 8 × 6,7 cm.⁸⁵

Un encolpion de o categorie aparte, a fost găsit, de asemenea, în nivelul corespunzător secolelor XII—XIII de la Vasileu⁸⁶, localitate situată pe malul Nistrului. Fiînd mai mic decît exemplarele aparținînd altor tipuri, suprafața disponibilă pentru ornamentare este evident redusă. În

⁷⁶ Colecția Muzeului județean din Suceava.

⁷⁷ V. Spinei, *op. cit.*, în *Hierasus. Anuar '78*, fig. 9/8; *idem*, *Moldova...*, p. 234 și 57/77.

⁷⁸ Piesa provine din cercetările întreprinse în 1953 sub conducerea lui G. D. Smirnov și se păstrează în colecțiile Muzeului de Istorie din Chișinău (Inv. nr. 242). Informația este datorată lui A. A. Nudelman.

⁷⁹ L. Chișescu, T. Papisima, P. Vlădila, V. Rădulescu și A. Păunescu, *Cercetările arheologice de la Piua Petrii (Orășul de Floci)*, jud. Ialomița, în *Cercetări arheologice*, V, 1982, p. 137 și fig. 9/1.

⁸⁰ Pentru analogii, cf. A. K. Žiznevskij, *op. cit.*, p. 96; *Sobranie B. H. u B. H. Xanenko*, 1899, p. 17, 19, 20 și pl. VI, 77; VIII, 101—105; *Отчетъ Императорской Археологической Комиссии за 1902 годъ*, Sanktpeterburg, 1904, p. 132 și fig. 227; N. Leopardov, *Сборникъ...*, Ser. II, II, Kiev, 1893, p. 8—9 și pl. I, 9; II, 13; IV, 9; N. V. Pokrovskij, *op. cit.*, p. 7 și pl. IV, 32, 33; N. I. Petrov, *Атболова...*, IV—V, 1915, p. 30 și pl. XVII, 3; M. D. Polubojarinova, *op. cit.*, fig. 2/4; L. V. Alekseev, *op. cit.*, p. 215 și fig. 4/2, 3; L. Dončeva-Petkova, *Крестове...*, p. 123—124 și pl. II, 4. La acest tip de cruciulițe, pe jumătatea care alcătuiește aversul este redată scena Răstignirii, iar pe cealaltă jumătate sînt arhanghelul Sihail, sînt marelui necenic Nichita luptînd cu diavolul.

⁸¹ V. Spinei, *Moldova...*, fig. 57/4; *idem*, *Moldavia...*, fig. 34/5, 7.

⁸² V. A. Kunickij, *op. cit.*, p. 124—125 și fig. 2,

⁸³ M. V. Malevskaia, P. A. Rappoport, B. A. Timoșciuk *Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г.*, în *SA*, 1970, 4, p. 123 și fig. 4/1; B. O. Timoșciuk, *Давньоруська Букovina...*, p. 28 și fig. 16/7; I. S. Vinokur, A. F. Gučzal, S. I. Peniak, B. O. Timoșciuk, V. I. Jakubovskij, *Доїдник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*, Kiev, 1984, fig. 21/15.

⁸⁴ B. A. Timoșciuk, *Древнерусские города...*, p. 133 și 11/4; *idem*, *Давньоруська Букovina...*, p. 26 și fig. 14/4.

⁸⁵ Pentru analogii, cf. N. Leopardov, N. Černev, *Сборникъ...*, I, 1890, pl. 4/24; *Sobranie B. H. u B. H. Xanenko*, 1899, p. 15 și pl. V, 64; *Ibidem*, II, 1900, p. 6 și pl. XIX, 229; O. Ratič, *Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР*, Kiev, 1957, pl. XII, 33; M. K. Karger, *Древний Кіев*, I, Moscova—Leningrad, 1958, pl. LVIII sus; L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne materialy z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, în *Materialy wczesnośredniowieczne*, V, 1960, pl. VI, 23; XX, 13, 14; A. A. Medynčeva, *О датировке некоторых типов энколпиона*, în *Археологический сборник*, Moscova, 1961, p. 68 și pl. IV, 5; G. G. Mezenčeva, *Давньоруське місто Родень. Кізієва Гора*, Kiev, 1968, pl. V, 8; K. Musianowicz, *Dróhiczyn we wczesnym średniowieczu*, în *Materialy wczesnośredniowieczne*, VI, 1969, pl. XLVI, 3.

⁸⁶ B. A. Timoșciuk, *Древнерусские города...*, fig. 11/15; *idem*, *Давньоруська Букovina...*, p. 26 și fig. 14/15.

planul central al părții ce alcătuiește aversul este figurat Isus Christos răstignit (fig. 6/4). Imaginea, obținută prin incizii umplute cu niello, este schematică, la fel ca și cea de alte cruciulițe decorate în aceeași tehnică⁸⁷.

În afară de exemplarele menționate mai sus, în regiunile est-carpătice au mai fost semnalate și alte cruciulițe-relicviar vechi-rusești, care însă, după toate probabilitățile, s-au pierdut, fără ca să li se fi consemnat descrierea exactă, ceea ce nu permite încadrarea lor tipologică precisă. O astfel de cruciuliță — pare-se de tip D — s-a descoperit într-o locuință din secolul al XV-lea de la Băiceni (com. Cucuteni, jud. Iași)⁸⁸, iar o alta provine din regiunea Orheiului⁸⁹. Despre aceasta din urmă s-a păstrat observația că ar conține o inscripție rusească, care, după caracteristicile paleografice, ar putea fi atribuită secolului al XIII-lea.

În aceeași perioadă cu cruciulițele duble-relicviar, în regiunile carpato-dunărene au circulat și alte tipuri de cruciulițe din metal și din piatră, de o mare varietate tipologică⁹⁰ (fig. 3/3, 4, 7; 4/1—9; 5/7; 6/3). Cele mai multe dintre ele sînt de origine bizantină și veche-rusească, dar nu exclu-dem ca anumite exemplare să fi fost realizate și de meșteșugari locali. Problemele aflate în conexiune cu realizarea și circulația cruciulițelor pectorale simple ies din sfera aspectelor pe care ni le-am propus să le abordăm în acest cadru.

★

Începînd din secolul al XV-lea s-a renunțat în mare parte la producerea cruciulițelor pectorale duble-relicviar. Cu siguranță că numărul relicvelor sfinte ce se puteau procura de cei ce dispuneau de encolpioane se diminuase extrem de mult, astfel că ele își pierduseră funcționalitatea. În locul lor au început să se realizeze cruciulițe simple, a căror producere era mult mai facilă. Din punct de vedere tehnic, unele piese cu ambele părți decorate erau fie turnate separat în două matrițe diferite și apoi sudate (fig. 5/5), fie turnate într-o singură matriță cu două negative (fig. 7/7; 8/4).

Prăbușirea Imperiului bizantin și cucerirea întregului Orient Apropiat și a Peninsulei Balcanice de către turcii otomani a dat o lovitură puternică meșteșugurilor legate de producerea cruciulițelor pectorale din metal. Cu toate că și cnezatele rusești au suportat marele șoc al invaziilor și anexiunilor mongole, urmate de expansiunea lituaniană și polonă, care a dus la desprinderea unor vaste teritorii de sub autoritatea cnejilor locali, producerea pieselor de cult nu a încetat niciodată, ci doar s-a diminuat temporar. În locul centrelor distruse sau acaparate de vecini, au apărut noi orașe și mănăstiri, unde s-a dezvoltat o veritabilă industrie de realizare a cruciulițelor, la fel de prosperă ca și aceea a icoanelor pictate pe lemn. După căderea Constantinopolului și cucerirea statelor balcanice de tureci, Rusia și-a asumat rolul principal în comerțul cu obiecte de cult pentru întreaga lume ortodoxă europeană, exceptînd doar ținuturile grecești.

În multe privințe cruciulițele posterioare secolului al XV-lea reiterează prototipurile mai vechi, accentuînd motivele ornamentale manieriste tradiționale și adăugînd în decursul timpului elemente noi preluate din decorul altor obiecte de metal utilizate în cult și din pictura icoanelor, catapeteaz-melor și frescelor bisericești, mai cu seamă în perioada pătrunderii influențelor barocului. Asupra circulației acestor cruciulițe în regiunile românești nu vom stărui, mărginindu-ne doar la o succintă enumerare a citorva piese și la reproducerea în ilustrație a unor exemplare inedite sau rediate cu anumite imperfecțiuni în publicații mai puțin accesibile, spre a servi drept material documentar pentru studiile ce vor urmări o abordare specială a problemelor legate de producerea și răspîndirea lor.

Informațiile noastre mai consistente în această direcție se limitează la spațiul est-carpatic. Dintre cruciulițele de bronz din secolele XV—XVI menționăm pe cele de la Miorcani (jud. Botoșani)⁹¹ (fig. 5/5), Iași—„Nicolina” (jud. Iași)⁹² și Cetatea Albă (= Belgorod Dnestrovskii, reg. Odessa, Ucraina) (două exemplare)⁹³. Pe avers ele au reprezentat în relief pe Isus Christos pe cruce. Lateral sînt busturile Maicii Domnului și a Sf. Ioan, iar deasupra un porumbel — simbolul Sfintului Duh —

⁸⁷ Pentru analogii, cf. I. Pasternak, *Смаруї Галуц. Археологічно-історичні досліди у 1850—1943 pp.*, Cracovia—Lvov, 1944, fig. 69/1; M. V. Sedova, *Ювелирные изделия древнего Новгородa X—XV вв.*, in *МИА*, 65, Moscova, 1959, fig. 4/11.

⁸⁸ Săpături întreprinse de I. Ioniță în anul 1968. Informațiile le datorăm descoperitorului și Școlii Sanie.

⁸⁹ N. I. Petrov, *Указатель Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии*, ed. a 2-a, Kiev, 1897, p. 233.

⁹⁰ M. v. Bărâny-Oberschall, *op. cit.*, p. 235—237 și fig. 75 a, g, k; D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, p. 110 și fig. 40/3, 5, 6; idem, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI c.n.*, Iași, 1981, fig. 25/4, 6—8, 10, 11; V. Spînci, *op. cit.*, în *Hieraxus. Anuar '78*, fig. 9/1—4; G. Co-

man, *Stalornicic, continuatc. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p. 187, 266 și fig. 161/6, 7; S. Z. Lovag, *Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenczeit*, in *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricæ*, XXXII, 1980, 1—4, p. 364—367 și fig. 1/3, 4; 2/2; A. Bejan, P. Rogozca, *op. cit.*, p. 213 și pl. I, 1; D. Teicu, O. Bozu, *Crucea-encolpion descoperită la Moldova Veche*, in *AMN*, XIX, 1982, p. 393—395 (unde, în pofida titlului articolului, este prezentată o cruciuliță simplă din plumb și nu una dublă).

⁹¹ Piesă recuperată de prof. Arcadie Mihăescu din Miorcani.

⁹² Piesă descoperită în 1975 prin săpăturile conduse de Rodica Popovici.

⁹³ V. A. Kuniczkij, *op. cit.*, p. 126 și fig. 4—5.

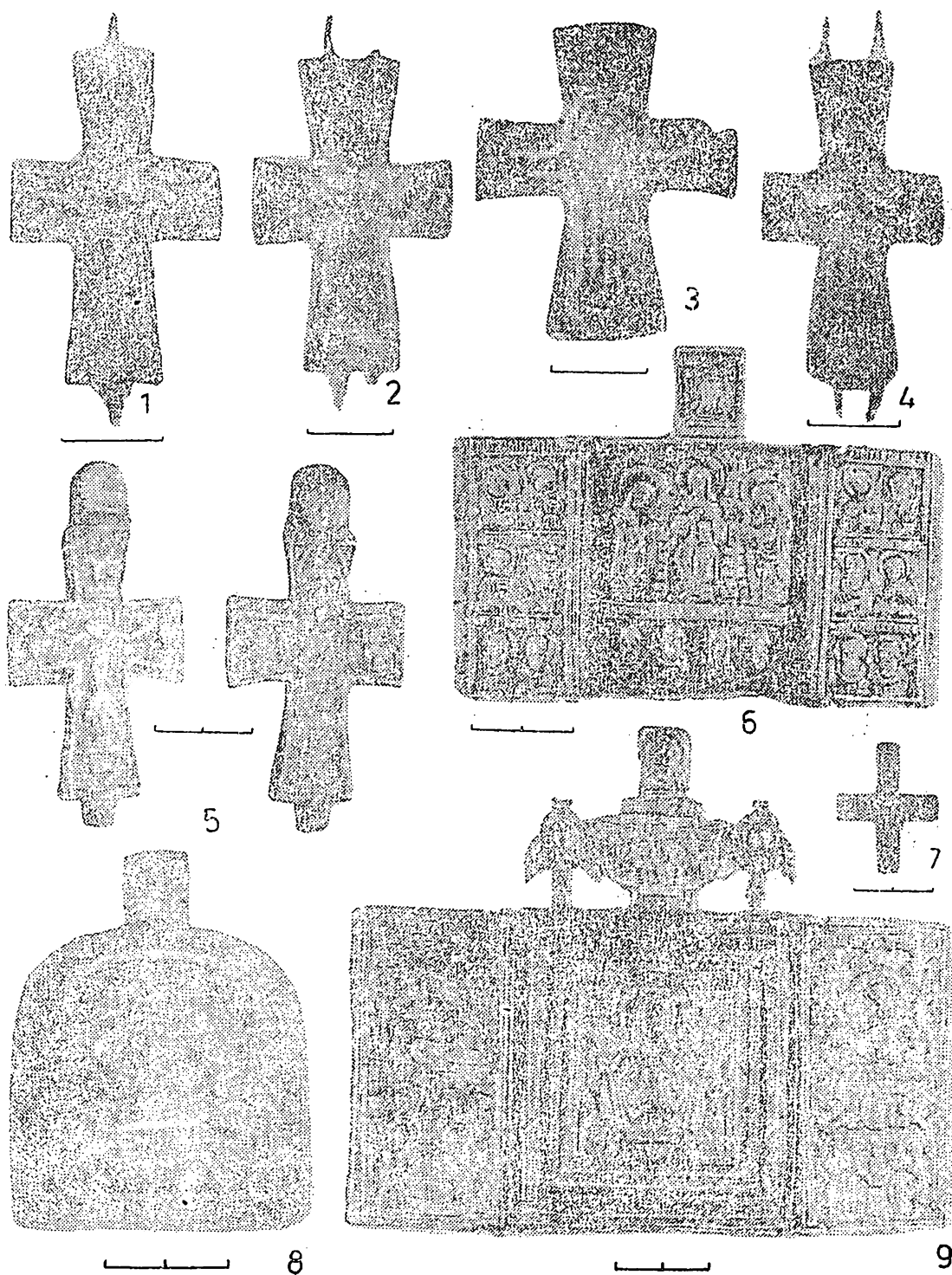

Fig. 5. Cruciuile simple (5, 7) și relieviar (1-4), iconiță pectorală (8) și iconițe-triptic (6, 9) bizantine (1-4, 7) și rusești (5, 6, 8, 9) de bronz din secolele IX (7), X-XII (1-4), XV-XVI (5, 8) și XVII (6, 9), provenind de la Mioreani (5), Dodești (7), Vișoara (8) și din localități neidentificate din Banat (1-4) și Moldova (6, 9).

așezat pe o cruce. Reversul prezintă imaginea Sf. Maria, înconjurată de patru medaloane circulare cu busturi de sfinți. Pe aversul piesei de la Miorcani, avînd $7,7 \times 4,0$ cm este lizibilă inscripția IC^b X^b pe brațul superior și A C B(?) (= Св. Вородица—? = Sf. Născătoare de Dumnezeu) HH IC pe brațele orizontale, în timp ce pe una din piesele de la Cetatea Albă se pot distinge literele IC^b HP (= Царь) XC^b.

La fel ca în cazul unor cruciulițe identice din Rusia, este posibil ca spațiile dintre nervurile marginale și reliefurile figurative ale acestor exemplare din Moldova să fi fost umplute cu email multicolor. Tot cu o pojghiță de email era acoperită, cel puțin inițial, cruciulița de bronz de la Dănești (jud. Vaslui), cu lățimea de 6,7 cm, avînd pe ambele fețe ovale delimitate prin nervuri la capetele brațelor, iar în zona centrală o cruce pe o parte și un alt oval pe cealaltă parte⁹⁴ (fig. 7/7). Cruciu-lițele de această categorie se datează probabil în secolul al XV-lea. Atît forma, cît și motivele ornamentale de pe cruciulițele simple amintite mai sus sînt preluate cu fidelitate după anumite cruciulițe encolpioane, cu care sînt în parte contemporane.

Dintr-o perioadă contemporană sau anterioară, corespunzătoare probabil secolelor XIII—XV, este cruciulița simplă de bronz de la Vutcani (jud. Vaslui), de $4,8 \times 2,9$ cm, care are scrijelată pe ambele fețe aceeași inscripție: IC XC pe brațele orizontale și KĀ NĪ (în loc de NĪ KĀ) pe cele verticale⁹⁵ (fig. 7/1).

Din secolele XV—XVI sînt și iconițele pectorale de bronz de la Murgeni (jud. Vaslui)⁹⁶ și Orheiul Vechi (= Trebujeni, raionul Orhei, Rep. Moldova)⁹⁷. Prima, de $6,4 \times 4,2$ cm, este decorată numai pe o parte, unde este reprezentat marele mucenic Nichita (cu inscripția СТЫ МУЧЕНИКЪ НИКИТА) luptînd cu diavolul, avînd deasupra, în dreptul urechiușei de agățare, chipul Mintuitorului „nefăcut de mină” (Нерукоробенный образ Снаца), adică imprimat pe năframa Sf. Veronica (fig. 7/4). Într-o postură asemănătoare este înfățișat Sf. Nichita pe una din cele două părți ale iconiței de la Orheiul Vechi, de 4,1 (fără agățătoare) $\times$ 4,0 cm, care pe cealaltă parte are redat în relief probabil bustul Sf. Nicolae, ținînd în mina dreaptă crucea (fig. 6/8). Tot de la Orheiul Vechi provine o cruciuliță de os din aceeași perioadă, avînd pe avers pe Isus Christos răstignit, iar deasupra chipul Său pe năframă. Reversul are în zona centrală pe Sf. Nicolae înconjurat de busturile sfinților Vasile, Ioan Gură de Aur și Grigore⁹⁸ (fig. 6/9), nominalizați prin inscripții. O altă iconiță de bronz, cu dimensiunile de $6,3 \times 5,0$ cm, găsită la Vișoara (jud. Vaslui), conține pe avers imaginea cevestră a Sf. Gheorghe (cu inscripția ГЕОРГИ) omorînd balaurul (fig. 5/8), iar pe revers pe arhanghelii Mihael și Gavriil⁹⁹ (cu inscripțiile MIX I GAB).

Dintr-o perioadă aproximativ contemporană, corespunzătoare probabil secolului al XVI-lea, datează o cruciuliță de bronz de $9,7 \times 4,8$ cm, descoperită într-o localitate neidentificată de pe teritoriul Moldovei, care are pe avers scena Crucificării, cuprinzînd și busturile Maicii Domnului și a Sf. Ioan. Pe urechiușa de prindere este figurat chipul Mintuitorului „nefăcut de mină”, iar în partea inferioară marele mucenic Nichita (cu inscripția НИКИТА) luptînd cu diavolul. La extremitățile brațelor laterale se disting două busturi de sfinți¹⁰⁰ (fig. 8/1).

Între puținele encolpioane pectorale de epocă târzie, aflate în circulație în spațiul carpat-nistran, lucrate probabil în mediul local, amintim două piese de argint păstrate în colecția Muzeului de artă religioasă a mănăstirii Putna și, respectiv, în aceea a Muzeului de istorie din Vaslui, produse prin secolele XVI—XVIII. Aceasta din urmă, cu dimensiunile de $5,2$ (cu urechiușa de prindere $6,0$) $\times$ $3,5$ cm, a aparținut în secolul trecut mamei lui Mihail Kogălniceanu (1817—1891), avînd reprezentat pe avers pe Mintuitorul crucificat, iar pe revers pe Maica Domnului, nominalizați prin inscripții prescurtate: IC XC (de două ori) și MP ΘΥ (fig. 7/6). În interiorul ei se găsea o cruciuliță mai mică din lemn sculptat, de $4,2 \times 2,4$ cm, care avea pe o parte scena Răstignirii, iar pe cealaltă pe Sf. Feocioară cu Pruncul sfînt. Pe cea dintîi, deasupra capului Mintuitorului, se afla inscripția TNRI, prescurtare de la „Isus Nazarineanul, Regele iudeilor”, iar pe cea de-a doua MP Θ¹⁰¹ (fig. 7/5). Potrivit *Evangheliei* lui Ioan (19,19) apelativul prin care este desemnat Mintuitorul i-ar fi fost agățat pe cruce din porunca lui Pilat (Cf. și Matei, 27,37; Marcu, 15,26; Luca, 23,38).

În sfîrșit, alte cîteva cruciulițe și triptice de bronz datează din secolele XVII—XVIII. Între acestea menționăm o cruciuliță mică descoperită la Ștefănești (jud. Botoșani), o alta ceva mai mare, cu imaginea unei cruce ruse flancate de o sulică și o trestie pe avers și o inscripție dispusă pe tot reversul, găsită la Todireni (jud. Botoșani) (fig. 8/4), două cruciulițe mai în formă de cruce ruse

⁹⁴ D. Gh. Teodor, *Obiecte de cult...*, p. 75—77 (unde piesa este datată în secolele XII—XIII).

⁹⁵ Piesă donată Muzeului sătesc din Vutcani în 1965 de V. M. Durlea, Informație R. Maxim-Alaiba.

⁹⁶ G. Coman, *Statornicie...*, p. 187 și fig. 161/8 (unde piesa este datată cu probabilitate în secolul al XIII-lea).

⁹⁷ P. P. Birnea, *Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье XV-начала XVI в.*, Chișinău, 1984, p. 146—147 și fig. 29/1.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 158—159 și fig. 29/2.

⁹⁹ G. Coman, *Statornicie...*, p. 265 și fig. 161/9 (unde piesa este datată în secolele XIII—XIV).

¹⁰⁰ Colecția Institutului de Arheologie din Iași. Nr. Inv. II 1084.

¹⁰¹ Din piesa ce a aparținut familiei Kogălniceanu a fost publicat pînă în prezent numai encolpionul de argint (cf. V. Spinei și R. Maxim-Alaiba, *op. cit.*, fig. 1/1), nu și cruciulița de lemn din interiorul acestuia, al cărui desen ni l-a furnizat colega Ruxandra Maxim-Alaiba de la Muzeul de Istorie din Vaslui.

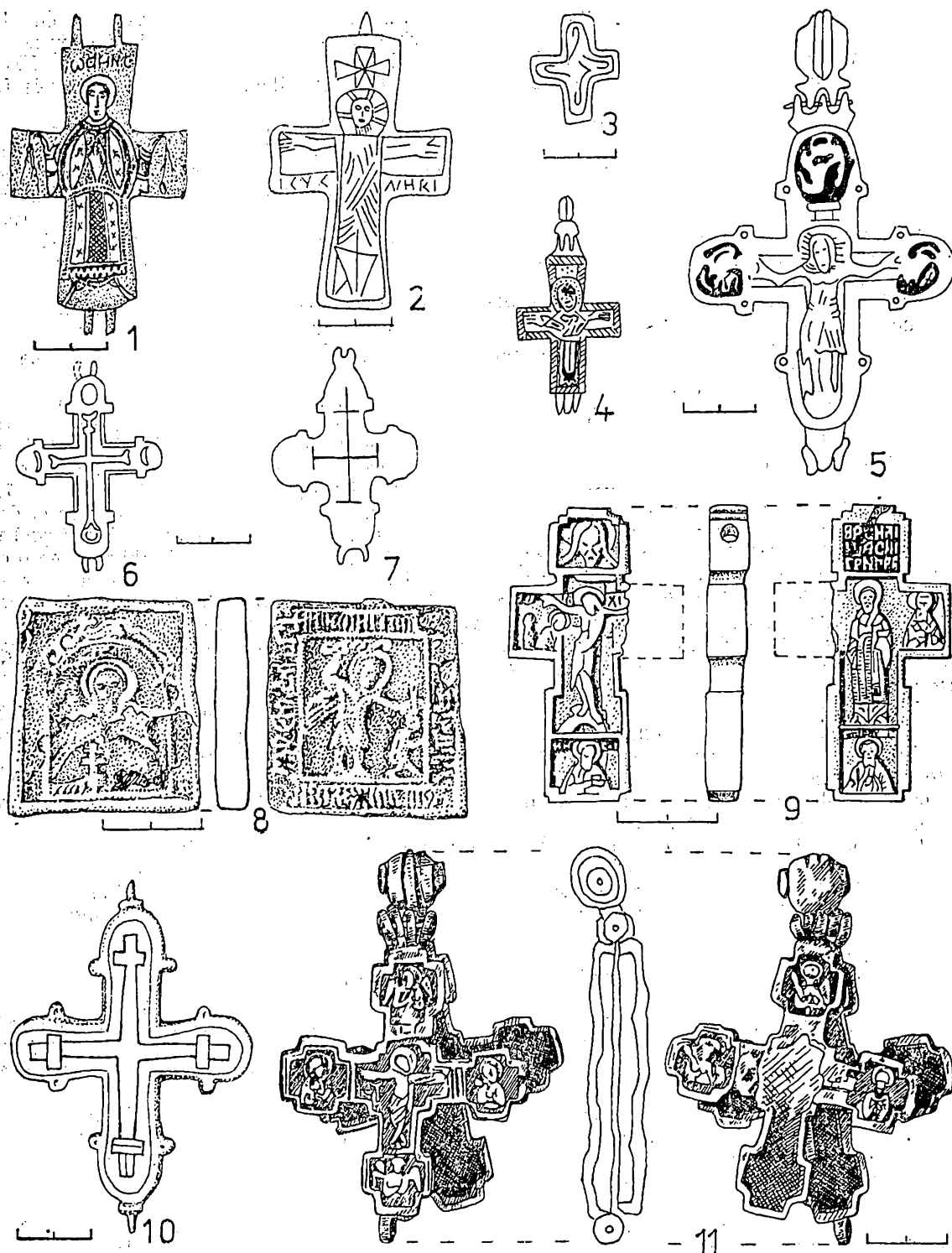

Fig. 6. Cruciułițe simple (3) și relieviar (1, 2, 4-7, 10, 11) și iconiță (8) de bronz bizantine (1, 2) și vechi-rusești (3-11) de tip F (6, 7, 10) și E (11) și cruciułiță din os (9) din secolele XII - XIII (1-7, 10) și XV-XVI (8, 9, 11), descoperite la Cetatea Albă (1, 10), Vasilev (2-5, 7), Lencăuți - Cernăuți (6), Orbeicul Vechi (8, 9) și Piuia Petrii (11) (1, 10 - apud V. A. Kunitzkij; 2-7 apud B. O. Timošciuk; 8, 9 - apud P. P. Birnea; 10 - apud L. Chițescu și colab.).

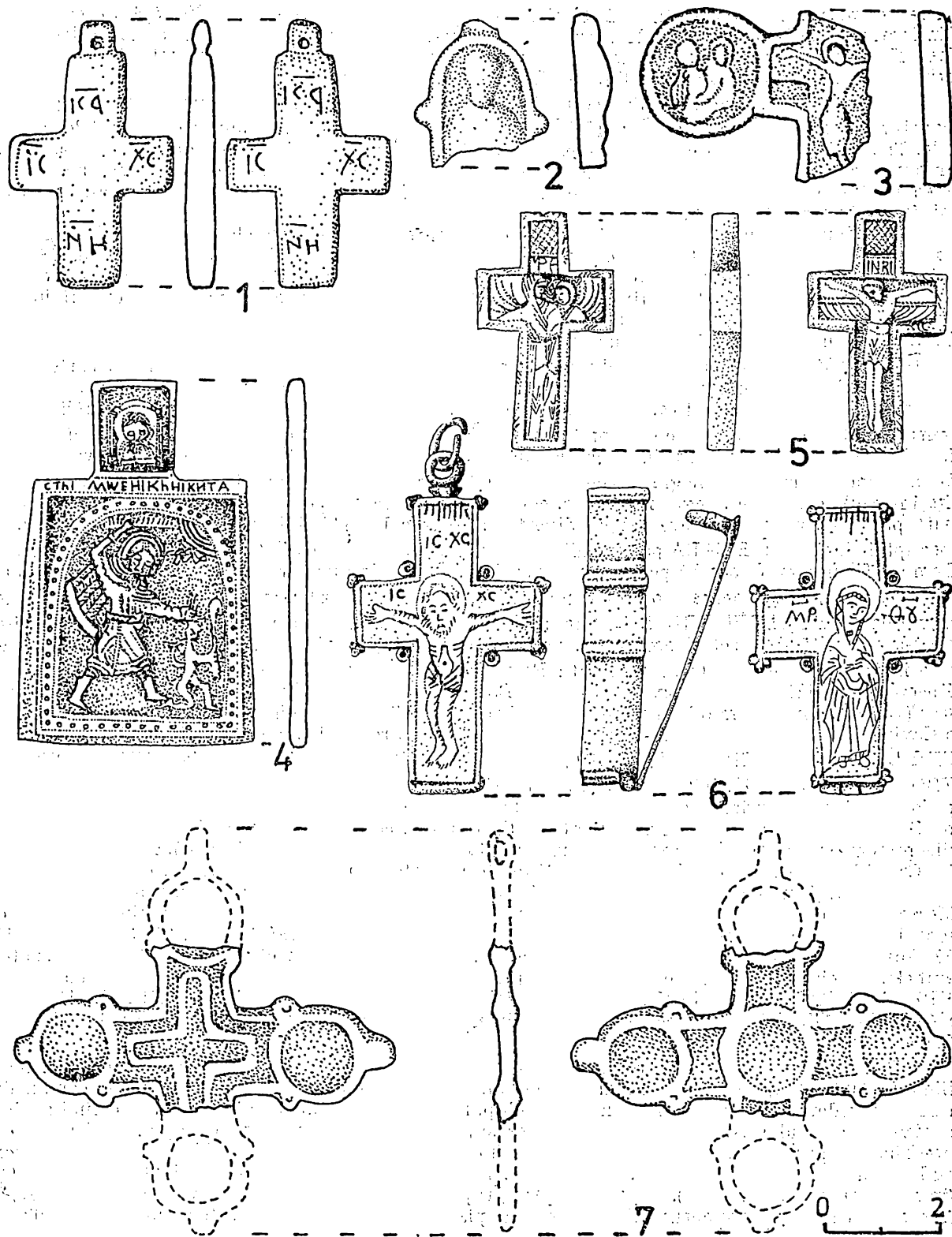

Fig. 7. Cruciulițe simple (1, 5, 7) și relieviar (2, 3, 6) de bronz (1—4, 7), lemn (5) și argint (6) vechi-rusești (1—4, 7) și românești (5, 6) și iconiță pectorală de bronz (4) rusească din secolele XI—XII (2, 3), XIII—XV (1), XV—XVI (4, 7) și XVII—XVIII (5, 6), provenind de la Vutcani (1), Succava (3), Murgeni (4), Dănești (7), dintr-o localitate necunoscută din nordul Bucovinei (2) și din patrimoniul familiei Kogălniceanu (5, 6).

cu reprezentarea Răstignirii (fig. 8/2, 3) și două triptice bogat ornamentate (fig. 5/6, 9), ce provin din localități neidentificate din Moldova și se păstrează în colecția Institutului de Arheologie din Iași. Numeroase cruciulițe și triptice identice sau asemănătoare se află în alte colecții de stat sau private din România și din țările Europei Răsăritene și Centrale.

Pe aversul piesei de la Todireni este lizibilă inscripția ЦРЬ СЛВЫ (= Царь славы = Împăratul slavei) pe brațul superior și ІС ХС СНЪ БЖИ (= Сынъ Божиі = Fiul lui Dumnezeu) pe brațele orizontale. Trestia figurată lângă cruce evocă pătimirile Mântuitorului, Căruia înainte de a muri I s-a întins în burete cu oțet agătat de o trestie (Matei, 27,48; Marcu, 15,36), iar sulia rememorează un moment imediat ulterior, cel în care unul din ostașii ce străjuiau Golgota a străpuns cu această armă coasta lui Isus Christos (Ioan, 19, 34).

Cele două cruciulițe mai mari, în linii generale asemănătoare între ele ca formă și iconografie, au avut destinații deosebite, una dintre ele — de 15,1 × 9,1 cm — fiind purtată în mână¹⁰² (fig. 8/3), iar cealaltă — cu partea inferioară ruptă și lățimea maximă de 6,2 cm — atârându-se de gît cu un snur prins de o urechiușă fixată pe revers¹⁰³ (fig. 8/2). Ambele au în partea superioară imaginea lui Dumnezeu Tatăl, redat cu brațele întinse și degetele desfăcute într-un gest de blagoslovenie. Cu un registru mai jos, doi îngeri cu aripile desfăcute, în poziție de coborîre, sub care se află inscripția ЦРЬ СЛВ (= Цавъ славы), flanchează un porumbel, simbolul Sfîntului Duh. De o parte și de alta a primelor brațe orizontale ale cruciuliței sînt dispuse capetele a doi heruvimi. Imaginea centrală este rezervată Crucificării. Deasupra capului lui Isus Christos se găsește o inscripție în relief, prescurtată potrivit unor canoane larg proliferate: ІИЦІ (= Исусъ Назарянинъ Царь іудейскіи = Isus Nazarineanul, Împăratul iudeilor), iar de o parte și de alta a Sa sînt figurate cîteva formule de asemenea uzuale în iconografia ecleziastică: ІС ХС și НИКА, precum și sulia și trestia. Cruciușița întregă, care este și ceva mai mare, conține în registrele superioare inscripții ce lipsesc la cealaltă piesă sau au o redactare parțial diferită. Deasupra brațelor lui Dumnezeu Tatăl sînt lizibile inscripțiile incizate Г Б САБА pe cruciușița mai mică și Г А БО САОӨЪ (= Господь Боже Сабаотъ = Domnul Dumnezeu Sabaoth) pe cea mai mare. Pe aceasta din urmă, pentru nominalizarea Sfîntului Duh s-a recurs de asemenea la o prescurtare: ДУХ СТЫ (?)(= Дух Святыи), ca și pentru aceea a îngerilor Domnului: АНГЛИ ГДИ (?)(= Ангели Господи). În jurul crucii pe care este ținut Mîntuitorul s-a redat, fără deosebiri prea mari, textul unei inscripții mai lungi. Pe cruciușița mai mică ea este incizată și are următorul conținut: Распятіе Га [= Господа] ѿмго [нашего] Іса Хрта [Исуса Христа]. Крту [Кресту] Твоему поклоняемя В(е)л(п)кои с(вя)тое Во(с)кр(есе)ніе Твое слвм [славим] (= Răstignirea Domnului nostru Isus Christos. Crucii Tale ne închinăm. Marea sfîntă Înviere a Ta o slăvim). Pe celălalt exemplar — cel întreg — ea apare în relief și este ceva mai lungă: ПАСПЯТІЕ ГДЯ БМ [Божием] ИСП(а)СА И НШВО [нашево] ІСА ХРТА СНА [Сына] Б(о)ЖИЯ. КРЕ(с)ТУ ТВОЕМУ ПОКЛАНЯЕ(м)СЯ В(е)Л(п)К(о)И С(вя)ТОЕ ВО(с)КРЕС(е)НІЕ ТВОЕ СЛАВИМ. La picioarele Mîntuitorului este figurat craniul lui Adam, care potrivit tradiției ar fi fost înmormîntat pe Golgota, în același teren unde a avut loc Răstignirea, ceea ce este, de altfel, sugerat de inscripțiile prescurtate М(есто) Л(обное) (= Locul craniului), Р(ай) Б(ысть) (= Rai va fi), Г(лава) А(дамова) (= Capul lui Adam), Г(ора)Г(олгота) (= Muntele Golgota). În mod surprinzător, cei ce au alcătuit textul inscripțiilor — desigur slujitori ai Bisericii — nu au sesizat că atunci cînd alătură termenii Место лобное¹⁰⁴ de Гора Голгота se realizează un pleonasm, *Evangheliile* specificînd limpede că sensul etimologic al toponimului *Golgota* era *Locul căpățînii (craniului)* (Matei, 27, 33; Marcu, 15, 22; Ioan, 19, 17). Inscriptii mai puțin clare au fost scrijelate în metalul încă nesolidificat pe spatele ambelor cruciulițe, în extremitatea lor superioară. Prima parte a textului este următoarea: КРЕСТЬ ХРАНИТЕЛЬ ВСЕЙ ВСЕЛЕННЕЙ, КРЕСТЬ КРАСОТА ЦЕРКОВНАЯ, КРЕСТЬ ЦАРЕМЪ ЗАЩИТА (= Crucea apărătoarea întregului Univers, Crucea frumusețea bisericească, Crucea pavăza împărăției).

Tripticele se deosebesc între ele în ceea ce privește dimensiunile și iconografia, cel mai mare fiind de 10,5 × 12,6 cm, iar cel mai mic de numai 6,7 × 9,6 cm. Principalul lor element comun din punct de vedere al ornamentării constă din chipul Mîntuitorului „nefăcut de mînă”, delimitat de o bordură rectangulară, plasată în extremitatea superioară a pieselor și avînd pe partea din spate o urechiușă de prindere. Pe plăcuța centrală a primului triptic este redat bustul Maicii Domnului *crans* cu Pruncul sfînt în față, încadrat în trei chenare. Imaginile sînt însoțite de inscripții abreviate: МР ОУ (în relief) și ІС ХС (incizată). Deasupra apare grupul Sfintei Treimi (cu inscripția СТ...ТРОИЦА), flancat de capetele a doi heruvimi. Pe cele două plăcuțe laterale sînt înfățișate scene din Noul Testa-

¹⁰² Colecția Institutului de Arheologie din Iași. Nr. inv. II-1088.

¹⁰³ *Ibidem*, Nr. inv. II-1083.

¹⁰⁴ Cf. sensurile din rusa perioadei premongole indicate

de I. I. Sreznevskij, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, II, Sanktpeterburg, 1895, col. 59 — 60: лъбъ/любъ = череп, голова; лъбное место = κρανίου τοπος.

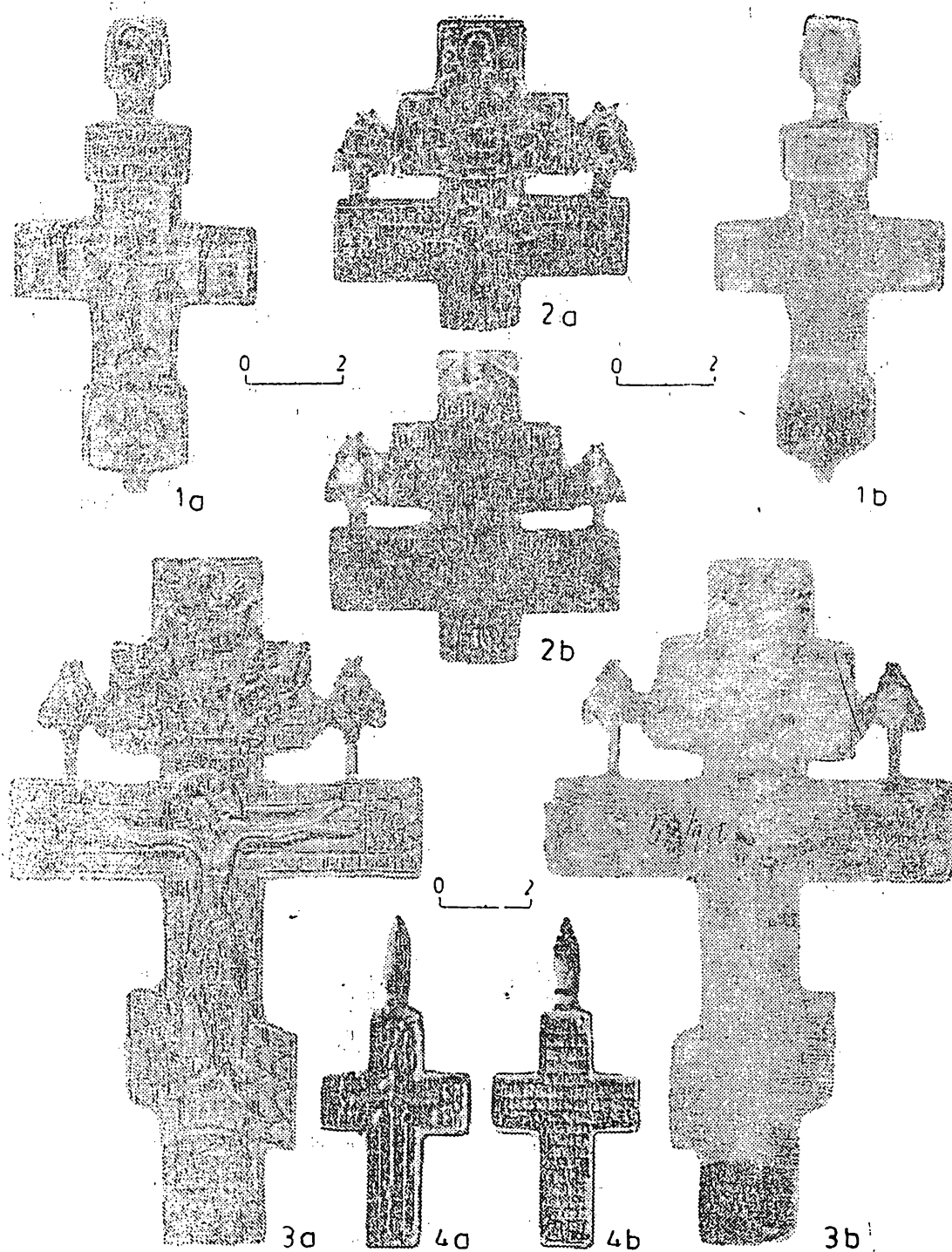

Fig. 8. Cruciulițe rusești de bronz din secolele XVI—XVII (1, 4) și XVII—XVIII (2, 3) provenind de la Todireni (4) și din localități neidentificate din Moldova (1—3).

ment : fuga în Egipt, prezentarea la templu, învierea lui Lazăr și Înălțarea Domnului¹⁰⁵ (fig. 5/9). Cel de-al doilea triptic are în registrul superior de pe plăcuța centrală *Deists-ul* (cu inscripțiile incizate : *МР, ІС ХС* și *ІОАНЪ*), suprapunându-se peste busturile a patru sfinți. Alte 12 busturi de sfinți, lipsuse două câte două, sînt redată pe plăcuțele laterale, fiind însoțite și de inscripții în relief, mai mult sau mai puțin șterse, care permit identificarea majorității imaginilor : *ТРИЫ(?)* (= Trifon — ?), *ІХАІЛЪ, ГЕОРГИ, ВАСІЛЕИ(?)*, *ПЕТРЪ, ІОАНЪ* pe plăcuța din stînga și *ГАВРИІЛЪ, ПАВЕЛЪ, ГИГОРИИ, ДМИТРИИ, ... ИИИ ... (?)*, *ВЛАСЕИ* pe cea din dreapta¹⁰⁶ (fig. 5/6).

O însemnată parte din cruciulițele, iconițele și tripticile vehiculate în arealul românesc est-carpatic au fost aduse pe calea schimburilor comerciale îndeosebi din ținuturile rusești independente, reunite sub sceptrul cneazului și ulterior al țarului moscovit, și în mai mică măsură din teritoriile cu populație de rit ortodox — Podolia, Galiția, Volinia, Bielorusia și Ucraina Centrală —, aflate sub stăpînirea coroanei polone. Toate obiectele de cult enumerate mai sus au fost realizate încă înainte ca Moldova să aibă granițe comune cu Imperiul rus, adică sînt anterioare anilor 1792—1793.

Prezența acestor obiecte în regiunile românești, atît a celor din evul mediu, cît și a celor din epoca modernă, nu presupune că purtătorii lor ar fi fost de origine rusească. Considerăm util să facem această precizare întrucît în literatura de specialitate străină s-a avansat ideea că existența cruciulițelor pectorale în anumite teritorii ar proba infiltrarea unor grupuri de ruși în respectivele zone¹⁰⁷. O asemenea realitate este evidentă în centrele Hoardei de Aur de pe Volga Inferioară, unde, după cum se știe, s-a întemeiat o mitropolie ortodoxă și unde fuseseră deportați numeroși meșteșugari ruși¹⁰⁸. În schimb, nu există nici un fel de indiciu că o asemenea situație s-ar fi putut raporta la spațiul carpato-nistriean și la interiorul arcului carpatic înainte ori după marea invazie mongolă de la mijlocul secolului al XIII-lea. Circulația în regiunile românești nord-dunărene a obiectelor de cult, atît a celor de proveniență bizantină, cît și a celor rusești, departe de a reflecta aspecte etnice sau politice, se explică în primul rînd prin legăturile tradiționale de ordin confesional și economic cu centrele ortodoxe cu cel mai mare prestigiu în epocă¹⁰⁹.

LA CIRCULATION DES PIÈCES DE CULTE DANS LES RÉGIONS ROUMAINES NORD-DANUBIENNES AUX Xe—XVIIe SIÈCLES

RÉSUMÉ

Dans les territoires nord-danubiens habités par les Roumains ont circulé, tout au long des Xe—XVIIe siècles, pas mal de types de petites croix pectorales. Leurs principaux centres de production se trouvaient dans l'Empire byzantin et dans les knéats russes, donc dans des États où l'effervescence du prosélytisme orthodoxe s'est située au plus haut niveau. Les prototypes de ces pièces de culte du début du IIe millénaire ont été créés presque en exclusivité dans l'Empire byzantin, d'où ils ont été repris dans d'autres zones aussi. Selon l'opinion de certains investigateurs de prestige pour l'art chrétien primitif, nombre de petites croix pectorales se seraient trouvées en circulation dans les territoires est-méditerranéens de Byzance, notamment dans les Lieux Saints, dès le milieu du Ier millénaire, pour se répandre au fur et à mesure dans d'autres régions aussi, par le bruchement des pèlerins. À l'encontre de ces conceptions, les recherches archéologiques des dernières décennies ont prouvé que l'ample circulation des petites croix a commencé à partir de la période posticonoclaste. Antérieurement à cette période leur production a été réduite, limitée probablement rien qu'à la satisfaction des besoins du clergé et des hauts dignitaires laïques, situation qui allait changer aux IXe—Xe siècles.

Pour dynamiser les contacts d'entre Byzance et les contrées roumaines carpato-danubiennes, un moment de la plus grande importance a été marqué par le rétablissement des frontières de l'Empire au Bas-Danube pendant les règnes de Jean Ier Tzimiskes et Basile II le Bulgareoctone. À la suite de l'intensification des contacts avec le monde byzantin, dans les régions du nord du Danube on signale une certaine circulation des petites croix doubles reliquaires. Le nombre des découvertes connues jusqu'à présent n'est pas trop grand. Du point de vue typologique les petites croix de type encolpion tiennent de deux catégories principales : la première comprend des exemplaires avec des éléments décoratifs en relief, tandis que la seconde a des représentations réalisées par incrustation en niello ou par incision. À la première catégorie appartiennent plusieurs pièces du sud du Banat et de Cetatea Albă, Hanseca et Șuletea, tandis qu'à la seconde des pièces de Adjud, Bitca Doamnei-Piatra Neamț, Cetatea Albă, Dănești, Focuri, Lunca et Vasileu, datées probablement aux XIe—XIIIe siècles.

Le proche voisinage des Roumains avec les Slaves orientaux a facilité des contacts divers entre ces deux peuples, autant dans la période où la Russie Kïévienne se maintenait unitaire, qu'après son démembrement et le détachement de la Russie Halitchienne de sous la tutelle de Kiev. Les petites croix doubles reliquaires réalisées à Kiev et dans d'autres centres vieux russes, initialement des imitations très proches des prototypes byzantins, ont circulé assez intensément en Moldavie et occasionnellement dans les autres contrées roumaines. Parmi ces pièces de culte on peut différencier plusieurs types que nous avons dénommés conventionnellement A, B, C, D, E et F, certains ayant quelques variantes. Le type A, réalisé à partir de la seconde moitié du XIe siècle jusqu'aux premières décennies du XIIIe siècle, est représenté par les découvertes de Bajura, Botoșani, Brănești, Ibănești, Vornicești, Brădășel, Belcești, Netezi, Piatra Neamț, Codăești, Soroca et de localités non-identifiées du nord de la Bukovine et de Transylvanie. Des variantes de ce type ont été identifiées à Suceava et dans une loca-

¹⁰⁵ Colecția Institutului de Arheologie din Iași. Nr. inv. II—1086.

¹⁰⁶ *Ibidem*. Nr. inv. IV—2979.

¹⁰⁷ B. A. Rybakov, *Ремесло...*, p. 529; Z. S. Lovag, *op. cit.*, in *Folia Archaeologica*, XXII, 1971, p. 163; A. E. Jakobson, *История русско-византийских связей*

XI—XIV вв., in *Византийский вестник*, XIV, 1958, p. 127—128.

¹⁰⁸ D. M. Polubojarinova, *Русские люди в Золотой Орде*, Москва, 1978, *passim*.

¹⁰⁹ Ilustrația articolului a fost realizată de Aneta Corciova, Waltraud Delibaș (desene), Făgel Cazacu și Teodor Șanataru (fotografii).

lité inconnue des alentours de Birlad. Le type B, produit à Kiev dans les années antérieures à la conquête de la ville par les Mongols (décembre 1240), est présent dans les régions carpato-dniestriennes à Bîtea Doamnei-Piatra Neamț, Cîndești, Trifești et dans des localités non-identifiées du nord de la Bukovine, tandis que des variantes de ce type proviennent de Căbești, Mănești et, éventuellement, de Moigrad. Le type C, réalisé probablement aux XIIIe — XIVe siècles, est peu proliféré, à l'est des Carpates étant connue jusqu'à présent seulement la pièce de Suceava — „Șipot”. Dans cette même situation se trouve également le type D des XIVe — XVe siècles, représenté par les découvertes de Cîrjoaia et Gireni, et le type E des XIVe — XVIe siècles, représenté par les exemplaires de Pîua Petrii, Orheiul Vechi et d'une localité non-identifiée du nord de la Bukovine. En quelque sorte plus répandu a été le type F, datant des XIIe — XIIIe siècles, signalé à Cetatea Albă, Lencăuți-Cernăuți, Vasileu et dans des localités non-identifiées du nord de la Bukovine. Par le fort impact sur la vie urbaine et les métiers de Russie, la grande invasion mongole de 1236—1242 a provoqué également un déclin temporaire de la production artisanale.

À partir du XVe siècle on a renoncé en grande mesure à la production des petites croix pectorales doubles-reliquaires, pour réaliser à leur place les petites croix simples. Après la chute de Constantinople, la Russie avait assumé le rôle principal dans le commerce avec des objets de culte pour tout le monde orthodoxe européen, à l'exception seulement des contrées sud-balkaniques. Les petites croix réitérèrent les prototypes plus anciens, en ajoutant de nouveaux éléments empruntés au décor d'autres pièces de métal et à la peinture des icônes et des fresques des églises, surtout dans la période de pénétration des influences du baroque. De petites croix et des triptyques russes ont circulé notamment à l'est des Carpates.

La circulation des objets de culte dans les régions roumaines nord-danubiennes, objets de provenance byzantine tout autant que russe, loin de mettre en lumière des aspects ethniques ou politiques s'explique tout d'abord par les rapports traditionnels d'ordre confessionnel et économique avec les centres orthodoxes les plus prestigieux à l'époque.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Petites croix reliquaires byzantines (2) et vieilles-russes (1,3—7) de type D (1, 3), B (4, 5), E (6) et A (7) en bronze des Xe — XIIe siècles (2), des XIIe — XIIIe siècles (7), du XIIIe siècle (4, 5), des XIVe — XVe siècles (1, 3) et des XIVe — XVIe siècles (6), provenant de Ghireni (1), Șuletea (2), Cîrjoaia (3) et de localités non-identifiées du nord de la Bukovine (4—6) et de Transylvanie (7).

Fig. 2. Petites croix reliquaires byzantines en bronze avec des représentations incisées (1, 2, 4—11) et en relief (3) des Xe — XIIIe siècles, découvertes en Bulgarie à Novakovsko Kale (1), Stara Zagora (2, 4, 9, 11), Želūd (3), Dolište — „Kaletu” (5, 8), Suvorovo — „Kaletu” (6), Varna — „Termes romains” (7) et Venčan (10).

Fig. 3. Petites croix simples (3, 4, 7) et reliquaires (1, 2, 5, 6, 8—10) byzantines (1) et vieilles-russes (2—10) de type B (2, 8) et A (5, 6, 9, 10) en bronze (1—3, 5, 6, 8—10), en plomb (4) et en pierre (7) des Xe — XIIe siècles (1) et des XIIe — XIIIe siècles, découvertes à Adjud (1), Mănești (2), Ilincea-Iași (4), Belcești (5), Vorniceni (9), Bajura (10) et dans des localités non-identifiées du nord de la Bukovine (3, 6—8).

Fig. 4. Petites croix simples (1—9) et reliquaires (10—13) vieilles-russes (1—12) de type F (10, 12) et B (11) et byzantines (13) en bronze (1—3, 6—8, 10—12), en argent (13) et en pierre (4, 5, 9) des XIIe — XIIIe siècles, provenant de Căbești (11), Bîtea Doamnei — Piatra Neamț (13) et de localités non-identifiées du nord de la Bukovine (1—10, 12).

Fig. 5. Petites croix simples (5, 7) et reliquaires (1—4), petite icône pectorale (8) et petites icônes: triptyque (6, 9) byzantines (1—4, 7) et russes (5, 6, 8, 9) en bronze des IXe (7), X^e — XIIe (1—4), XVe — XVIe (5, 8) et XVIIe (6, 9) siècles, provenant de Miorcani (5), Dodești (7), Vișoara (8) et d'autres localités non-identifiées de Banat (1—4) et de Moldavie (6, 9).

Fig. 6. Petites croix simples (3) et reliquaires (1, 2, 4—7, 10, 11) et petite icône (8) en bronze byzantines (1, 2) et vieilles-russes (3—11) de type F (6, 7, 10) et E (11) et petite croix en os (9) des XIIe — XIIIe siècles (1—7, 10) et des XVe — XVIe siècles (8, 9, 11), découvertes à Cetatea Albă (1, 10), Vasileu (2—5, 7), Lencăuți-Cernăuți (6), Orheiul Vechi (8, 9) et Pîua Petrii (11) (1, 10 — apud V. A. Kunitzkiĭ; 2—7—apud B. O. Timošciuk; 8, 9 — apud P. P. Bîrnea; 10 — apud L. Chițescu et les collab.).

Fig. 7. Petites croix simples (1, 5, 7) et reliquaires (2, 3, 6) en bronze (1—4, 7), en bois (5) et en argent (6) vieilles-russes (1—4, 7) et roumaines (5, 6) et petite icône pectorale (4) russe des XIe— XIIe siècles (2, 3), des XIIIe — XVe siècles (1), des XVe — XVIe siècles (4, 7) et des XVIIe — XVIIIe siècles (5, 6), provenant de Vuteani (1), Suceava (3), Murgeni (4), Dănești (7), d'une localité inconnue du nord de la Bukovine (2) et du fonds de la famille Kogălniceanu (5, 6).

Fig. 8. Petites croix russes en bronze des XVIe — XVIIe siècles (1,4) et des XVIIe — XVIIIe siècles (2, 3) provenant de Todireni (4) et de localités non-identifiées de Moldavie (1—3).

Traduit par MICHAELA SPINEI